

Paramazlar

Beyazıt'ta 20 darağacı

Derleyen: Yetvart Çopuryan

Çeviren: Aris Nalcı

Anı-Biyografi

EVRENSEL BASIM YAYIN

EVRENSEL
BASIM YAYIN

Bu kitap ilk olarak 1921 yılında İstanbul'da

"Բսան Կախադանները" (*Darağacında 20 Kişi)* adıyla Ermenice basılmıştır.

KAPAK HAKKINDA

"Resim 1976 tez konum olarak Erivan'da yapıldı.
Bu devasa esere ait fikir, öğrenciliğimin ilk yıllarında, her yıl olduğu gibi 15 Haziranda yirmi şehidi anmak üzere tüm öğrenciler Giligian Varjaran'ın bahçesinde toplandığında aklıma gelmişti."

ABOUT THE COVER

Twenty Executions, Բսան Կախադաններ

"The painting was created in 1976, in Yerevan, as theme for my dissertation.
The idea for this gigantic work was born in my mind during my early school years, when annualy on June 15, all the pupils would gather in the yard of Giligian Varjaran to evoke the memory of the twenty martyrs."
Daniel Varoujan Hejinian

PARAMAZLAR

-Beyazıt'ta 20 Darağacı-

Derleyen: Yetvart Çopuryan

Çeviren: Aris Nalcı

Anı-Biyografi

BAĞIMSIZ ERMENİSTAN'IN SÖNMEYEN 20 MEŞALESİ

"Bağımsız ve özerk bir Ermenistan'ın kurulması için çalışma"
suçunu işledikleri gerekçesiyle
2 (Haziran 1331)/15 Haziran 1915'te İstanbul'da darağacında asılarak şehit olan
SOSYAL DEMOKRAT HINÇAK PARTİSİ'NİN 20 ÜYESİ'nin anısına

ERMENİ MİLLETİ
ONLARIN CANSIZ BEDENLERİNİN ÖNÜNDE
SAYGIYLA EĞİLİR

PARAMAZ (MADTEOS SARKİSYAN)
DOKTOR BENNE (BEDROS TOROSYAN)
ARAM AÇIKBAŞYAN
VANİK (KEĞAM VANİKYAN)
YERVANT TOPUZYAN
RUBEN GARABEDYAN
HOVHANNES DER-ĞAZARYAN
TOVMAS TOVMASYAN
HAGOP BASMACIYAN
MURAD ZAKARYAN
MIGIRDİÇ YERETSYAN
KAREKİN BOĞOSYAN
ARMENAK HAMPARTSUMYAN
YEREMYA MATOSYAN
ABRAHAM MURADYAN
MİNAS KEŞİŞYAN
SIMBAT KILIÇYAN
KARNİK BOYACIYAN
HRANT YEGAVYAN
BOĞOS BOĞOSYAN

İÇİNDEKİLER

Önsöz ... 9
Türkçe çeviriye not ... 11
Usul gereği ... 13
Sosyal Demokrat Hınçak Partisi hakkında ... 15

1. BÖLÜM: ÖLÜM CEZASI
Tutuklamalar / *Aydzemnig* ... 19
İdamın Arifesinde / *H. Boğosyan* ... 24
İdam Kararı ... 32
Asılan 20 Hınçak / *Teotig* ... 34
Paramaz / *Nişan Beşiktaşlıyan* ... 48

2. BÖLÜM: ŞEHİTLER
Paramaz / *S. Ayk Vartyan* ... 51
Keğam Vanikyan-Vanik / *Hrant Kaligyan* ... 56
Bir Mahpusun Karanlık Düşünceleri ve Tereddütleri / *Barmani* ... 73
Aram Açıkbaşyan / *Entijen* ... 78
Yervant Topuzyan / *S. Arabyan* ... 81
20'Lerden Birkaçı ... 83

3. BÖLÜM: SAYGI SÖZÜ
20 / *Dikran Gamsaragan* ... 89
Son Kez / *L. Kand* ... 93
Geçit Töreni / *M. Sarksiyan* ... 95
Şehitlere / *Aram Ceviz* ... 97
Kurtarıcılar / *S. Karyan* ... 98
Paramaz'ın Anısına / *Z. Nemtse* ... 100
20 Darağacı / *Zaruhi Kantarcıyan* ... 103

Nezredenin Sözleri / *M. Oşin* 105
20 Darağacı / *Vahakn İçkalatsyan* 109
Son Kahramanlığımızın Çilekeşleri / *Dikran Zaven* 112
Ağır Hatıralar / *Levon Tütünciyan* 115
20 Şehide Saygı / *B. Torosyan* 118
20'lerden İkisi / *A. Sirvan* 120
Kurtuluşun Öncülerine / *P. Madenciyan* 128
Zafer Kazananlara Şükranla / *Yetvart Çopuryan* 129

4. BÖLÜM: ASİ SAYFALAR
Ermenilerin Talebi / *Paramaz* 133
Ermeniler Damla Damla Ölüyor 138
Hayatın Amacı Hakkında / *Vanik* 140
Sosyal Demokrat Hınçak Cemiyeti Nizamnamesi 143

5. BÖLÜM: ALBÜM

Önsöz

Bu kitabı, yılın başında *Ermeni Soykırımının 100. Yılı* ile ilgili *Utanç ve Onur* kitap çalışmamız sırasında yazarımız Nevzat Onaran'ın dijital kopyasını getirmesiyle gündemimize aldık.

Nevzat Onaran kitabı bulmasının hikâyesini anlattı, hayli ilginçti:

"Yeni kitap çalışmamla ilgili olarak Osmanlıca belgeleri incelememde hocam olan arkadaşımla birlikte internet taraması yapıyorduk. Millî Kütüphane'de ve diğer kütüphanelerdeki gazete arşivlerini tarayacaktık.

Arkadaşım *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı* sitesine bakarken, birden *Ermenice Kaynaklar* başlığını tıkladı.

İtiraz ettim, 'Ermenice bilmiyoruz' dedim.

Bir süre sonra *Ermenice Kaynakları* açınca kitapların Türkçeye çevrilmiş isimlerine, fazla zaman kaybetmemek amacıyla hızla tarayarak baktık; bir ara 20 rakamını gördüm.

'Neymiş, bakalım' dedim. Heyecanlanmıştım, kitabın ismiyle ilgili bilgi şuydu:

Darağacında 20 Kişi.

Paramaz ve yoldaşları olabileceğini düşündüm...

Ertesi gün Atatürk Kitaplığı'na gittim *'Bölüm: Ermenice Kaynaklar, Demirbaş: AERM1533, Yer No: 909.049199/ÇOP'* bilgisini görevliye verdim, biraz sonra bir zarf getirdi. Kitabı zarftan çıkardım, kapağında tek okuyabildiğim basım tarihi, 1921 yılıydı.

Kitabın sararmış sayfalarını karıştırdım. Hepimizin zaman zaman tanık olduğumuz kitabın kendine has kokusu çevreye yayıldı, hissetmiştim.

Sayfalardaki fotoğrafları gördükçe heyecanım daha da arttı...

Kitabın dijital kopyasını aldım ve hemen Ermenice bilen dostumu aradım ve gittim, kitabı gösterdim. Ermeni dostum da heyecanlanmıştı...

Değerli bir çalışma olduğunu anladık ve çok sevindik; tesadüfen çok kıymetli bir kitabı bulmuştum..."

Nevzat Onaran'ın kitabın içeriğiyle ilgili anlatımı üzerine hemen basmayı planladık, ama öncelikle çevrilmesi gerekiyordu.

Çevirmen arayışımızda imdadımıza Aris Nalcı yetişti.

Aris Nalcı'nın çevirdiği, zaman zaman da paylaştığı metinler, bu toprağın sosyalist mücadele tarihinin bir dönemine ait tanıklığın bilgisiydi...

Kitap, Ermeni soykırımında idam edilen Sosyal Demokrat Hınçak Partisi önderlerinden Paramaz kod adlı Madteos Sarkisyan ve 19 yoldaşının haykırmasıydı...

Bu kitabı Türkçeye kazandırmamızda önemli katkıları olan çevirmenimiz Aris Nalcı'ya ve yazarımız Nevzat Onaran'a teşekkür ederiz.

Siz okurlarımızı, bu türden yeni kitaplarımızla buluşturmak umuduyla.

Evrensel Basım Yayın

Türkçe çeviriye not

Elinizde tuttuğunuz bu kitap, 1921 yılından bu yana birçok kütüphane gezen ve şu anda kendi sahiplerinin bile kopyasını zor bulacağı Ermenice aslından çevrildi.

İlk olarak kitabı bana getirip çevirisi istendiğinde elimdekinin değerini ben bile idrak edememiştim. 20 Sosyalist Ermeni ile ilgili son yıllarda sıkça haber ve etkinlik yapılırken, bu denli derin ve taze anıların 1921'de Türkiyeli Ermenilerin yazarları, gazetecileri ve şairleri tarafından derlenip bir kitap haline getirildiğini sayfalarını karıştırdığımda anladım.

Bu kitabın bir kopyası bugün dünyanın dört bir yanına yayılmış Hınçak Partisi ofislerinin bile birçoğunda mevcut değil.

Bir siyasi hareketin tamamen diaspora haline getirilerek sürgün edildiği 1915'te olanlara siyasi açıdan ışık tutacak önemli makaleleri barındıran bu eserin satır aralarında, Osmanlı hapishanelerinde Müslüman olmayanların hayatlarına dair bilgilere de rastlayacaksınız.

Katliamlara karşı koymaya çalışan Ermeni halkının isyankâr ruhunun saf özeleştirileri de sayfaların arasından haykırıyor okuyucuya.

Bugün Türkiye'de iki günlük Ermenice, bir haftalık Türkçe-Ermenice gazete, bir aylık Ermenice İngilizce dergi, bir de aylık Türkçe dergisi var Ermeni halkının sadece. Bu sayfalarda Van'dan Bardizag'a ne kadar çok Ermenice yayın ve matbaanın var olduğunu görecek ve bir kez daha kaybettiklerimize üzüleceğiz.

Bugün bu kitabı yayınlayan Hayastan Matbaası gibi yüzyılın başında aktif olan birçok yayınevi artık yok. Bu yüzden de bu kitabın Türkçeye çevrilmesini önemli bulduk.

Türkçede okunmaya fırsat bulunamamış birçok değerli eser bugün sahafların raflarında gezinmekte. Bu kitap ise onlardan sadece biri. Onun şansı, bir şekilde *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı* arşivine girmiş ve yok edilmemiş olması. Kitabın çocuk kütüphanesinden Atatürk Kitaplığı'na giden yolu, aynı zamanda yerel kütüphanelerin, kütüphaneciliğin ve Türkiye'de Ermenice dilindeki arşivlerin ne denli önemli olduğunun da bir göstergesidir.

Sahafların ve kütüphanelerin raflarında kim bilir daha niceleri bizi beklemekte...

Aris Nalcı, Eylül 2015

Usul gereği

Kitapta Ermenice özel isimlerin çevirileri [*köşeli parantez*] içerisinde verilmiştir. Edebiyatçıların ve şairlerin nitelemelerde kullandıkları ve kendi ürettikleri yeni Ermenice birçok kelimenin anlamını bulmak için çeşitli Ermenice sözlüklerden yararlanılmıştır. En çok kullandığımız sözlükler:

Hayeren Parkirk Keğam Kerovpyan, Aras Yayıncılık, 2011.

Ermenice Sözlük, Antranik Granyan, 1998.

Ermeni Dili Yeni Sözlük.

Knel Arkepiskopos Cerecyan, Paramaz G. Donigyan, Ardaşes Der Khaçaduryan, G. Donigyan, Vortik Yayınevi, Beyrut, 1992.

Güncel Ermenice Açıklamalı Sözlük.

Edvard Pakradi Ağayan, Ermenistan Yayınevi, Erivan, 1976.

Eski Ermenice (Krapar) Sözlük.

Ruben Serop Ğazaryan, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, Erivan, 2012.

Ermeni Dili Yeni Sözlük.

Hayr Kapriel Avedikyan, Hayr Khatchadur Sürmelyan, Hayr Mıgırdiç Avkeryan, Saint Lazar Manastırı Matbaası, Venedik, 1837.

Siz okuyucular için şiirlerin çevirilerini yapan yazar, edebiyatçı Pakrat Estukyan'a ve çevirideki desteğinden dolayı Natali Bağdat Turaç'a teşekkürler...

Sosyal Demokrat Hınçak Partisi hakkında

1887 yılında Cenevre'de eğitim gören bir grup öğrenci, "Armenia" redaktörü M. Portukalyan'a bir açıklamayla başvuruda bulunur. Bu başvuruda ulusal hürriyetperver güçlerin birleştirilip ortak bir devrimci partinin kurulması önerilmekteydi. Portukalyan bu açıklamayı yayınlar, fakat öneriyi reddeder. Bunun üzerine Cenevre grubu "Armenia"-dan uzaklaşır ve 1887 yılında, Gertsen ve Ogaryov'un "КОЛОКОЛ" gazetesi örneğiyle "Hınçak" gazetesini yayınlamaya başlar. Yöneticileri Avetis Nazarbekyan, Maro Vardanyan, Ruben Khanazat vd. idi.

Hınçakyanları, Rus narodniklerin etkisi altında olup terör ve diğer mücadele şekilleri cezbetmekteydi. Cenevre'de faaliyet gösteren G. Plekhanov'un "Emeğin Kurtarılması" adlı Marksist grubuyla ilişki içindeydiler. 1888 yılında "Hınçak" gazetesinde, faaliyetlerinin kısa ve uzun vadeli amaçlarının belirtildiği parti programı yayınlanır. Kısa vadeli amaçlar, Batı Ermenistan'ın Osmanlı zulmünden kurtarılması, bunun gerçekleştirilmesi için ise ajitasyon, propaganda ve terörün kullanılmasıydı. Batı Ermenistan'ın kurtarılmasından sonra İran Ermenileri ile Rusya Ermenilerinin kurtarılması öngörülmekteydi. Ermenilerin birleşmesi sonucunda demokratik cumhuriyet oluşturulacaktı. Uzak vadeli amaç ise tüm insanlık için sosyalizmin kurulmasıyla insanın insan tarafından sömürülmesine son verilmesiydi. "Hınçak"ta yayınlanan bu program ile partinin oluşturulması ilan edilmekteydi. Partinin bir temsilcisi, 1889 yılında II. Enternasyonalin kurucu meclisine katılır. Aynı yıl içinde Khanazat ile Kafyan Konstantinopel'e (İstanbul -ç.n.) gidip tanınmış siyaset adamlarıyla görüşür. Bu kişilerden

Arpiar Arpiaryan, Batı Ermenistan'ın kurtarılması fikrinden coşku duyarak, tüm grubuyla birlikte Hınçakyan Partisi'ne katılır.

1890 yılında Trabzon'da, Konstantinopel Hınçaklarıyla ilişki içinde olan ilk Hınçakyan şubesi kurulur. 15 Temmuz 1890 tarihinde, ortak çabalarla gerçekleştirilen Kumkapı mitingi, hükümetin emriyle kurşun yağmuruna tutulur. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde güçlü parti şubeleri kurulur. Sosyalizmle ilgili parti içinde var olan çekişmeleri gidermek amacıyla Londra'da vekiller toplantısı düzenlenir. A. Arpiaryan ve M. Damatyan önderliğindeki Batı Ermenistanlı Hınçakyanlar, partinin sosyalizm propagandası ile merkezi yönetim prensibinden vazgeçmesini talep eder. Bunun üzerine parti iki kola ayrılır. 1896 yılında Londra'daki vekiller toplantısında Batı Ermenistan kolu "Yeniden düzenlenen Hınçakyanlar" adını alır. Bu iki grubun daha sonra birbirleriyle başlattığı sıkı mücadele, iki kol temsilcilerinin öldürülmelerine kadar varır.

1. BÖLÜM

ÖLÜM CEZASI

TUTUKLAMALAR

Aydzemnig

Türk milliyetçi hareketi giderek daha saldırgan ve başkalarına karşı hoşgörüsü olmayan bir harekete dönüşmüştü. Tüm kurucu milletlerin özgürlüğünü sağlayacağı söylemleriyle yapılan yeni anayasa, Osmanlı İmparatorluğu'nun yöneticilerinin, kendi kültürel kimliklerini koruma hakkı olduğunu düşünen tüm milletlerin sayıca yok edilmesine veya azaltılmasına yönelen bir rejimin parçası haline geldikleri gözleniyordu.

İttihat kendine karşı çıkan herkesi idam sehpalarına çıkarttıktan veya dipsiz zindanlara attıktan sonra artık gidişata hâkim hissediyor ve asilere son bir ölümcül darbe vurmaya hazırlanıyordu.

İttihat'ın dikkatini özellikle Ermeniler çekiyordu. Yüz yıllık sadakatine karşın Ermeniler artık devrimcileri sayesinde hareketlenmeye başlamışlardı.

Hükümet uygun bir imkândan yararlanarak, iç siyasetteki savaşın bir anında Adana'daki Ermenileri katletti.

Bu Selanik'teki İttihat toplantısında hazırlanan, 'Ermenileri yok etme' projesinin başlangıcıydı. Osmanlı vilayetlerindeki Ermenilerin sayısını giderek azaltarak bağımsız bir Ermenistan fikrinin tamamen olasılıkların ötesine çıkarılması için başlanan projenin ilk adımı...

Adana'daki katliamdan sonra sistematik olarak Ermenileri yok etme politikası izlendi. Bazen daha güçlü, bazen de düşük yoğunluklu olarak; ama sürekli tedirginlik yaratıyordu.

Ermenileri bekleyen tehlike konusunda ilk ses yükseltenlerin Sosyal Demokrat Hınçak Partisi olduğunu söylemeliyim.

Osmanlı Anayasası'nın ilanının ilk gününden itibaren ihtiyatlı bir tavır takınmıştır Sosyal Demokrat Hmçak Partisi (SDHP). Anayasadan büyük bir beklentisi olmamıştır. Hınçaklar daha çok izleyen konumunda kalmışlardır bu anayasa ilanında ve birkaç yıl içerisinde de o methedilen anayasanın oluşturduğu rejim işte ortadadır.

Osmanlı Anayasası'ndan sonra bizim partimiz duruşuyla, Türk milliyetçiliğinin vücut bulduğu İttihat'a karşı ağır bir savaş vermiştir. Partimizin, onların sempatisini kazanması beklenemezdi.

Nitekim Enverler'in ve Talatlar'ın partisi tehlikeli bir düşmandan kurtulmak için uygun zamanı kollamaktaydı.

O imkân, uygun bir zamanda da geldi.

O günlerde Avrupa'nın ufku kararmış ve günden güne savaşın fitili ateşlenerek patlamaya doğru gitmekteydi. Ve eldiven atıldı...

İttihat'ın baştan bu yana kendisine uymayan ve yükselen Türk milliyetçiliğine başını eğmeyen Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nden intikam almak için uygun ortam yaratılmış, zaman gelmişti.

Tutuklamalara, bir sabah SDHP'nin önde gelen isimleri ve aktörlerinden başladılar.

***

1914'ün Haziran ayının bir sabahıydı.

SDHP'nin öğrenci örgütü yönetimi o yılın mezunlarına yönelik bir piknik düzenlemişti.

Hepimiz Gaydz [*Kıvılcım*] dergisinde toplanmıştık. Tüm öğrenciler ordaydı; Vanik ve Ardaşes de oradaydı... Ve Paramaz.

Paramaz...

Saatlerce öğrencilerin arasında oturmayı, zekice sorularıyla ve sözleriyle onları meşgul etmeyi severdi.

Söylediklerinin her biri bizim körpe ve öğrenmeye susamış ruhlarımız için birer dersti. Saatlerce dinlerdik ve doymazdık.

O gün de bizimleydi. Mahrumiyetin ve isyanın o büyük kahramanı, sanırsınız uzun yıllardır yürüdüğü ve sonunda kendisini şehitliğin bekleyeceği o dikenli yolu birkaç dakikalığına unutmuştu.

Öğrenci grubu Pera'dan Beşiktaş'a doğru, şevk veren konuşmalarını dinlemek için Paramaz'ı çevrelemiş, Ihlamur bahçesinden aşağıya yola koyulmuştu.

***

Nişantaşı'na varmıştık.

Ihlamur'a inen yokuşlardan birine döneceğimiz sırada aniden polisler tarafından etrafımız çevrildi.

– Hey, hey, diye bağırıyorlardı bizi sokağın içerisine iteklerken.

– Ne var? Ne oldu?

Cevap alamadık. Ancak aynı dakikada Ermenilerin celladı Enver'in, aynı yolun üzerindeki hastaneden çıkarak arabasına binip uzaklaştığım gördük.

O kafa hareketini ve Paramaz'ın yüzüne yayılan o yarım yamalak gülümsemeyi unutmayacağım.

Eminim, intikam tanrısının yüzünde de büyük intikamlarından önce böyle bir gülümseme vardır.

Çok sonraları anladım o kafa hareketinin ve gülümsemenin anlamını.

Yolumuza devam ettik, Ihlamur'a doğru. O gün arkadaşlarla geçirdiğimiz son gündü; birkaç gün sonra rüzgâr, ne yazık ki bir daha birbirimizi göremeyelim diye hepimizi darmadağın etti.

***

Sıcak bir Temmuz günü, akşamüstü Bayan Murad ile birlikte eve dönüyoruz.

Öğrenci birliğinin yıllık açıkhava gösterisi bir hafta sonra yapılacak, biz de biletleri dağıtmak için sabahtan beri dolaşmıştık.

Tam ayağımı köprünün merdivenine koyarken arkadaşım M. Hovivyan'ı gördüm. Şaşkın ve üzüntülü bir yüzle yanıma koştu:

– Duydun mu olanları?

– Ne var?

– Tutuklamışlar!

– Kimi?

– Doktor Benne'yi...

– Ne?

– Evet! Paramaz'ı, Doktor Benne'yi, Sako'yu, Ardzruni'yi...

Arkadaşımın sözünü bitirmesini bekleyemedim, yarım saat sonra Pera'daydım. Taksim tarafında bulunan Gaydz'ın ofisine doğru yöneldim.

Kapıya yaklaşıp içeri girmeye çalıştığımda o tehditkâr sesi duydum:

– Yasak!

Ucuz atlattığımı düşünerek hemen uzaklaştım, daha on adım atmıştım ki arkamdan biri dokundu.

Arkamı döndüm, bizim Meğu [Arı] Öğrenci Birliği'nin gençlerinden biri.

İlk sorum;

– Ne var? Ne oldu?

– Yürü, yürü biraz uzaklaşalım, anlatırım.

Adımlarımızı Ayaspaşa yokuşuna doğru yönelttikten sonra arkadaşımız anlatmaya başladı:

– Sabah erken saatlerde başladılar tutuklamalara. Paramaz'ı evden dışarı çıkarken tutuklamışlar. Sako'yu yemekhanenin kapısının önünde. Doktor Benne'nin evindeki araştırmada bazı kâğıtlar bul-

muşlar ve götürmüşler. Gaydz'ın yayınevini de öğlen kapattılar. Pera'nın Ermeni muhtarı, komiserler ve bazı gizli polisler yayınevini kuşattığında, içeride SDHP'nin yeni kurulan izci grubu beden eğitimine çıkmak için hazırlanıyordu. Bizi bir köşeye koydular ve başladılar aramaya. Gaydz'ın 3. yılının 12. sayısına, 'Bilim ve Devrim' kitabına ve birkaç madalyaya el koydular. Sonra bizi de dışarı çıkardılar. Kapıyı mühürleyip başına da bir polis koydular.

Tüm bu olanlardan sonra Meğu'nun gençleri şehrin her bir yerine dağılıp Ermeni derneklerine hazırlıklı olmaları konusunda uyarıda bulunmuşlardı.

Sonraki birkaç gün de bu şekilde geçti.

Tutuklamalar birbiri ardına geliyordu. Bazıları serbest bırakılıyordu, bazıları zindana atılıyordu.

İttihat saldırıya geçmişti. İlk darbeyi SDHP'nin önde gelenlerini tutuklayarak yapmıştı ve daha ağır darbeler indirmek için uygun imkânları bekliyordu.

Bu imkân gecikmedi. Tutuklamalardan birkaç gün sonra savaş tüm dünyada ateş almıştı. İttihat'ın gücü en üst düzeye erişmişti. Bütün dünyaya eldiven attı.

Ellerini kollarını bağlayan tüm zincirlerden muaf kalan katilin ilk işi, kin güttüğü düşmanlarından kurtulmak oldu –Sosyal Demokrat Hınaçklar'dan. Yoksa az kalsın varlığını kaybedecekti.

Ve 15 Haziran 1915'te *(eski takvime göre 2 Haziran)*, Beyazıt Divan-ı Harb meydanında öldüler 20 kahraman, Yeni Ermenistan'ın ilk şehitleri olarak.

İDAMIN ARİFESİNDE
(Bir tanığın anlatısı)

Der Kalust Kahana [Rahip] H. Boğosyan

Aşağıdaki yazı Kumkapı rahiplerinden Der Kalust H. Boğosyan tarafından kaleme alınmıştır. Kendisi idamların ve bir gün öncesinde hapishanede olan bitenin tek tanığıdır. Olayları şöyle anlatmaktadır:

Nasıl çağrıldım?

Haziran 14 *(eski tarihle 1)* Pazar günü saat 09:30 sularında kapımı güçlü bir şekilde vurduklarında, yemeğimi yeni bitirmiştim.

Büyük oğlum Krikor açtı kapıyı ve biraz sonra bana dönerek:

– Baba, bir polis gelmiş seni soruyor, dedi.

Aşağıya indim. Bir gizli polisti gelen ve soruma istinaden şöyle cevap verdi:

– Polis müdürü sizi görmek istiyor. Hemen!

Birçoklarının askerlik problemi nedeniyle şahitlik yaptığımdan bu konuda çağırdıklarını düşündüm. Bir yandan da korku sarmıştı her yerimi, çünkü Ermeni olduğumuz için çetin günler yaşıyorduk.

Sanki bu düşüncemi yüzümden okuyan gizli polis:

– Korkma, sizinle ilgili kişisel bir şey yok, görevinizi yerine getirmeniz için çağrıldınız.

Bu beni daha da şaşırttı, çünkü '*görevi yerine getirme*' sözünün polisle ne ilgisi olduğunu anlayamadım.

Müdüriyete vardığımızda bekleme odasına kadar bana eşlik ettiler. Orada uzun boylu biri bana, "*buyrun buyrun*" diyerek sandalyesi-

ni verdi, sigara ikram etti, kahve söyledi. Sonra alaycı bir suratla bana dönerek, Türkçe:

– Kim bilir aklınızdan neler geçirdiniz Papaz efendi! dedi, sonra da cevabımı beklemeden devam etti:

– Sizin delikanlılardan birkaçı, bağımsız Ermenistan kurmak istemişler ve bize karşı suikast planlamışlar. Bu sebeple tutuklandılar ve Divan-ı Harb tarafından ölüm cezasına çarptırıldılar. İdamlar sabah gerçekleştirilecek. Sizi çağırdık ki onların son dini görevlerini yerine getiresiniz.

Sonra aile hayatımla ilgilendi, ailemi telaştan kurtarmak için Kumkapı Polis Karakolu'na telefon etti ki eve haber versinler.

Sonra duydum ki benimle konuşan o kişinin adı Kel Osman Bey'di.

45 dakika sonra Kel Osman Bey beni aynı yerin komiserine, gece saat 02:00'da görevimi yerine getirmek için Divan-ı Harb'de olmam gerektiğini tembihleyerek teslim etti.

Bana dönerek aynı alaycı tavır ve içten bir gülümsemeyle şunları söyledi:

– Papaz Efendi, onlarla yüz yüze görüştüğünde söyle, bu dünyada rahat durmazsan ölümün bu şekilde olur. Ha olmadı, öteki dünyada da devrim yapmayı denemesinler, orada cezası çok daha ağırdır.

Divan-ı Harb'de

Bir iki saat beni orada beklettikten sonra Divan-ı Harbe götürdüler. Ayaklarım bana itaat etmiyordu. Sarhoş gibi yürüyordum, düşünmeden ve iradesizce. Düşüncelerim omuzlarımın üzerinden kaçıyordu. Orada düşüp ölmediysem büyük şeydir.

Divan-ı Harb'in önüne gelmiştik ki şehitlerimizin asılacağı üçayaklıları gördüm ve aniden durdum. Kan beynime hücum etti, soğuk bir ter kapladı bedenimi ve bitkin düşecekken yanımdakiler tuttular.

Divan-ı Harb'in binasından içeri girdik, bir subay ve bir askerî doktorun olduğu odaya kadar eşlik edildik. Kapıya yakın iki Çingene oturmuş idam iplerini hazırlıyordu. Kapının önünden gelip giden subaylar Çingenelerle şakalaşıyorlardı.

Bir saatten fazla bekledik orada.

Sabah saat 03:30 civarında etraf hareketlenmeye başladı. Askerler düdüklerini çalarak gelip gidiyor, kapılar açılıp kapanıyordu.

Girişin sütunlarında ve tavanında yuva yapmış güvercinler de uyanmıştı. Hüzünlü '*zuu zuu*' diye sesler çıkarıyorlardı. Sanki ağlayarak ağıt yakıyorlardı kendilerini Ermenistan için kurban eden o babayiğitlere.

Günahsız kuşların çağrısı beni daha da hüzünlendirdi. Gözüm yaşlı, olacakları bekliyordum.

Mahkûmlarla birlikte

İçeriye 10 kişi soktular. Aralarında Doktor Benne de vardı. Emekçi. Divan-ı Harb başkanı, ardından Merkez Amiri ve yardımcıları, polis müdürü Bedri denilen canavar eşliğindeki merkez memurları, komiserler ve gizli polisler içeri girerken onları ayakta beklettiler. Onlardan sonra elinde kâğıtlarla içeriye genç bir subay girdi ve mahkûmlara dönerek, Türkçe:

– Divan-ı Harb'in sizi idama mahkûm etmesi Sultan tarafından onaylanmıştır. Biraz sonra ölüm cezanız gerçekleştirilecek. Bu rahip size son dini görevinizi yaptıracak.

Gençlerden biri, ki adını aklıma getiremiyorum çünkü inanılmaz bir üzüntü içerisindeydim, önüme düştü ve hıçkırarak ağlamaya başladı.

Görevliler kendisini kaldırmaya çalıştıklarında, arkadaşları onlara izin vermediler ve kendileri kaldırarak onu cesaretlendirdiler.

Bana dini töreni yapmam için emir verdiler.

Meğa Amenasurp [*Tövbe hepimizin azizi*] duasını söylemeye başladım. Onlar da Meğa Asdudzo [*Tövbe et tanrım*] diye cevap veriyorlardı.

Su istedim.

Bir şişe su ve bardak getirdiler. Suyu kutsadım ve takdis ettikten sonra hepsi de ondan içtiler.

Ayin bittiğinde bir subay beni alıp yan odaya götürdü.

Ben idam cezasına çarptırılanların o kadar olduğunu sanıyordum ama orada bir 10 kişi daha vardı.

İlk önce eski ve iyi tanıdıklarımdan Aram Açıkbaşyan gözüme çarptı. Gözlerime inanamıyordum ve şaşırmıştım. Burada da gerekenin yapılmasını emrettiler bana.

Açıkbaşyan diğer arkadaşlarının nerede olduğunu sorduktan sonra, sıkı bir şekilde bedenlerini birlikte gömmemi tembihledi. Tek tek değil, birlikte bir çukurda.

Zihnen ve bedenen o kadar güçten düşmüştüm ki dediklerini zar zor duyabiliyordum.

Tüm duaları tamamlandıktan sonra her birine vasiyetlerini yazmaları için bir kâğıt ve kalem verdiler. Sonra da ölüm gömleklerini getirdiler ve herkese birer tane dağıttılar.

O anda ölüme mahkûm edilenlerden biri subaya dönerek Türkçe bağırdı:

– Mademki beni ölüme mahkûm ettin, o zaman benim gömleğimi de gel sen giydir ve kollarımı bağla!..

Subay dehşet içerisinde gerilerken, o devam etti:

– Neden korkuyorsun?

Bu sözden sonra subay memnuniyetsiz bir şekilde yaklaştı ve gömleği giydirdi. Ellerini bağladı.

O ana kadar sessizliğini koruyan Şebinkarahisarlı Karnik bir anda Türkçe bağırdı:

– Ey katiller! Eğer istediğiniz 30 altın rüşveti verseydim beni serbest bırakırdınız değil mi?

Sonra cebinden bir hesap defteri, tarak, bazı kâğıtlar ve altın zincirli bir saat çıkararak bana teslim etti. Yeremya Manukyan (Matosyan) da altın kaplama güzel bir kalem verip anı olarak eşine iletmemi istedi.

Gömlekleri giydirildikten ve elleri bağlandıktan sonra dışarı çıkarılmaları için emir geldi. O sırada bir subay, idamları gerçekleştikten sonra vereceğini söyleyerek, elimden emanetleri aldı.

Darağaçlarının önünde

20 yoldaşı götürüp darağaçlarının önünde durdurdular.

Bir ikisi titriyordu ama çoğu korkusuzca karşılıyordu ölümü ve küçümsüyorlardı onu. O ruh halini bana da bulaştırarak o manzaraya dayanmama yardımcı oluyorlardı. Onların ağzından ne bir şikâyet ne de bir memnuniyetsizlik duymak mümkündü. Çünkü onlar özgürlük ordusunun gönüllü askerleriydi. Onların anısı yeni nesillerimiz için ölümsüz olmalı ki onlar da şehitlerimizin çizdiği kanlı doğrultuda yürüsünler.

Bu sırada Merkez Amiri katlanmış büyük bir kâğıt çıkardı, öptü ve yardımcısına teslim etti. O da öptükten sonra genel savcıya verdi ki Sultandan onaylanmış ölüm fermanını okusun. İdam edilme sebepleri okunduğu sırada hep bir ağızdan üzgün ama gür bir sesle bağırdılar:

– Yaşasın Ermenistan! Yaşasın Ermenistan!

Ölüm fermanı okunduktan sonra Paramaz, arkadaşlarına döndü ve onları cesaretlendirici sözler söyledi. Engel olmaya çalışmalarına rağmen Doktor Benne salonun duvarlarının ardından bağırıyordu:

– Biz 20 kişiyi asıyorsunuz, ama 20 binler gelecek ardımızdan.

Susturdular...

Bu sözler birer kızgın demir gibi kafalarına işliyordu oradakilerin.

İlk başta Paramaz'ı götürdüler celladın önüne. Beni ise daha önce ayinleri yaptığım odalardan birine aldılar.

Bayılmamak için insanüstü bir güç sarf ederek camdan izledim o üzücü manzarayı.

Sırasıyla götürüp asıyorlardı.

Birkaç sarsılma... Ve nefesleri kesiliyordu...

Aniden bir şarkı duyulmaya başlandı.

Yervant'tan geliyordu.

Emekçi.

Şarkı ile karşılıyordu küçümseyerek ölümü...

Her yerde ölüm birdir
İnsan bir kere ölecek
Ne mutlu ona ki, milletinin
Özgürlüğü için kurban oluyor...[1]

Ամենայն տեղ մահը մի է
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի՛ որ յուր ազգի
Ազատության կզոհվի:

Şarkının son birkaç kelimesi ölüm hırıltılarıyla karıştı.

O dehşet verici iş bittikten sonra hepsinin boyunlarına üzerinde ölüm fermanlarının yazılı olduğu birer tahta astılar ve bir fotoğrafçı darağaçlarını fotoğrafladı.

---

1 Mer Hayrenik, Ermenistan millî marşı. Sözleri Mikael Nalbandian (1829-1866) tarafından yazılan marşın bestesi Parsegh Ganachyan'a (1885-1967) aittir. 1918'de kurulan ilk Ermenistan'da, Sovyet Ermenistanı'nda ve günümüz Ermenistam'nda hâlâ ulusal marş olarak seslendirilmektedir.

İlk fotoğraflamanın ardından askerî doktorlar resmî bir muayene yaptı ve ellerini çözdükten sonra tekrar fotoğrafladılar.

Biraz sonra da askerî bir yük aracı geldi. Şehitlerin bedenlerini oraya doldurdular. Otomobil eski Saray kapısından çıkarak Şehzade tarafına yöneldi.

Beni Beyazıt Polis Merkezi'ne götürdüler, orada bir kâğıt imzalattıktan sonra birkaç saat bekletip azat ettiler.

Karakoldan çıktığımda aklımı kaybetmiş durumdaydım. Gördüklerim uykulu halimi o denli altüst etmişti ki, insanlıktan çıkmış başka bir şey olmuştum. Adımlarım beni bilinçsizce eve götürdü.

Eve vardığımda yarı ölü vaziyetteydim, bana olanlarla ilgili yöneltilen hiçbir soruya cevap veremeyecek durumda, sinirlerim altüst olmuş bir şekilde hıçkırarak ağlamaya başladım. Biraz sakinleştikten sonra olan biteni anlattım ve mütevelli heyetinin ve birkaç rahip ağabeylerimin beni beklediği Ana Kilise'ye *(Mayr Yegeghetsi)* gittim. Hikâyemi tekrar anlatmaya mecbur kaldım. Onlar da beni üzüntüyle dinlediler.

Patrik Zaven[1] başıma geleni duyduğundan haber yollamıştı. Gidip ona da tüm detayları ile olanları anlattım. Hiç sual etmeden beni dinlerken onun da yüreği kanıyordu.

Ama daha bitmemişti.

Kiliseye döndüğümde, haber gelmişti, beni yine karakola çağırıyorlardı. Yine oraya gittim. Neden asılanların bedenlerini bırakıp gittim diye azarladılar beni. Onlara kendilerinin beni gönderdiğini, benim kendi isteğimle gitmediğimi söyledim.

---

1 Zaven Der Yeğyayan (D. 1868, Bağdat, Osmanlı İmparatorluğu –ö. 1947, Bağdat, Irak Krallığı), 79. İstanbul Ermeni Patriği. İlk öğretimi Bağdat'ta okudu. Armaş Ruhban Okulu'nda çalışmalarını sürdürdü. Diyarbakır'da önce Başrahip daha sonra da Piskopos oldu. 1913 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği görevine seçildi. Ermeni Soykırımı'ndan sonra İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kapatılmasıyla birlikte Osmanlı Hükümeti tarafından Bağdat'a sürgüne gönderildi.

Beni karakoldan karakola çekiştirdiler. Divan-ı Harbe, müdüriyete birkaç saatlik azaptan sonra yolladılar. Gidip gömüldükleri yerde ayin yapmak istediğimi rica ettiğimde Bedri Bey yüzüme bağırdı:

– Öylelerine hiçbir şeye gerek yok. Onlar vatan haini.

Bu şekilde ödüllendirildiler, onlar ki hayatlarının baharında sert bir şekilde Ermenistan için şehit edildiler. O fedakâr üyeler ve fikir adamları. Benim için *"Ermeniler damla damla ölüyorlardı"*.

Kemikleri rahat etsin, anıları takdis edilsin.

Hac yeri

Açıkbaşyan'ın vasiyetine istinaden, Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'nın duvarının dış tarafında ortak bir çukurda kardeşçe yatıyorlar. Mezar taşları yok, çiçek yok, çünkü onlar çiçeklerin üzerinde yürümediler, onlar dikenli yoldan yürüdüler ve çiçeklere ihtiyaçları yok.

Her türlü baskıdan özgürleşene ve vatan topraklarına taşınana kadar bu kutsal naaşların yattığı yer, onların arkadaşları için hac yeridir.

İDAM KARARI

Aşağıdaki bildiri 1915'in Haziran ayında İstanbul'daki Divan-ı Harb tarafından 20 Hınçak yoldaş için, onların idamı gerçekleştikten sonra basma iletilmiştir.

Divan-ı Harb'de görülen yargılamanın ardından aşağıdaki isimlerin bağımsız ve özerk bir Ermenistan kurmak için suikast girişimlerinde bulundukları kesinleşmiş, yabancı devletleri hükümete karşı kışkırtmak kaidesiyle, imparatorluk vilayetlerinden bazılarının ayrılmasına, bu vesile ile bazı yabancı ülkelerde gizli ve aleni toplantılar yaparak, yayınlar aracılığı ile tahrik edici yazışmalar yapmışlardır.

Hınçak Partisi'nin etkili üyelerinden ve Rus uyruklu Kafkasyalı Paramaz adıyla tanınmış Madteos Sarkisyan veya Tekirdağlı Hampartsum Krikor.

Varnalı Hagop Ğazaryan, Muradyan oğlu, diğer adıyla Murad Zakaryan.

Giresunlu rençper Minas, Kapriel Keşişyan oğlu, diğer adıyla Giresunlu Sarı Khaçik veya Minas.

Terzi Bitlisli Sımbat. Vartan Kılıçyan oğlu, diğer adıyla Angudi Bedros.

Suçlu, Çemişgezekli Vahan Boyacıyan, diğer adıyla Ruben, Minas Garabetyan oğlu.

Harputlu Doktor Bedros, Benne Torosyan oğlu.

Tüccar Armenak, Hampartsum oğlu.

Ayakkabıcı Abraham, Isdepan Muradyan oğlu.

Emlâkçı Arapgirli Aram, Garabed Açıkbaşyan oğlu.

Tıp okulu 3. sınıf öğrencisi Aram, Abraham Yegavyan oğlu.

Saraçhane'de çadır yapan işçi Şebinkarahisarlı Karekin, Arakel Boğosyan oğlu.

Kilis Hınçak örgütü başkanı. Singer şirketi toptancısı Hagop, Ğazar Basmacıyan oğlu.

Aynı şubenin üyelerinden Ermeni okulu öğretmenlerinden Tovmas, Gibrianos Manugyan oğlu.

Harput Hınçak örgütü başkanı Mıgırdiç, Hovhannes Ebrenesyan oğlu.

Askerî okulda subay adayı, Vanlı Keğam, Garabed Vanikyan oğlu.

Bardizag Ermeni Okulu öğretmenlerinden Yetvart Topuzyan.

Kayseri Hınçak şubesi üyelerinden ve okul öğretmenlerinden Hovhannes, Istepan Yeğiyazaryan oğlu.

Kuru kahveci Karnik, Krikor Boyacıyan oğlu.

İstanbul Divan-ı Harb Siyasi Suçlar Kanunu'nun 54. maddesi uyarınca yukarıda isimleri yazılı olanlar ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Sultan Hazretleri idamı onaylamıştır. İmparatorluğun iradesi gereğince yukarıda ismi yazılı isimler 2 Haziran sabahı saat 3 buçukta, geleneklere uygun bir şekilde din görevlisi tarafından son dini görevleri yerine getirdikten, vasiyetlerini yazdıktan ve tıbbi kontrolden geçtikten sonra Divan-ı Harb binasının karşısındaki darağaçlarına götürülerek, ölüm cezası uygulanacaktır.

Yukarıda yazılı suçlar sebebiyle, yargılamada bulunmayan komitenin genel merkezi başkanı Sabahgülyan ve üyelerden Varaztad hakkında da ölüm cezasına çarptırılmaları yönünde karar alınmıştır.

ASILAN 20 HINÇAK

Teotig[1]

Geçmişe dönük bir gözlem

Balkan Savaşı'nı izleyen yıllarda sömürülen halk yıpranmış, ama hâlâ dayanıklı salında varlık sorununu tekrar dövmeye başlamıştı...

Bitmeyen reform sorunu.

Avrupa'nın zahmet edip de gündemine alıp savaştan şiddetli bir yenilgiyle çıkan İttihat Hükümeti'ne uygulamasını direttiği reformlar.

---

1 [Bir Zamanlar Yayıncılık] Asıl adı Teotoros Lapçinciyan olan Teotig, 5 Mart 1873'te İstanbul Üsküdar'da doğdu. Aynı yerdeki Cemaran ve Berberyan okullarından sonra bir süre Robert Koleje devam etti. 'Manzume-i Efkâr', 'Ceride-i Şarkiye', 'Dzağig', 'Püzantiyon' gazetelerinde yazdı.
1902 yılında, daha sonraki yıllarda yakın çalışma arkadaşı olacak olan Arşaguhi Cezveciyan'la evlendi. 1907'den itibaren 'Amenun Daretsuytsı' (umumi salname ya da herkesin yıllığı) adlı yıllıkları yayımlamaya başladı. 1912 yılında Ermenice harflerin bulunuşunun 1500. ve Ermeni matbaacılığının 400. yılı vesilesiyle 'Dib u Dar'ı (baskı ve harf) hazırladı.
'Dib u Dar' ve 23 ciltlik (1916-1920 yıllarını kapsayan 10-14. ciltler ashnda tek bir kitap olduğu için 19 cilt olarak da kabul edilebilir) 'Amenun Daretsuytsı' dışında önemli eserleri şunlardır: 'Bolso Hayevarı' (İstanbul Ermenicesi, İstanbul, 1905), 'Gağant' (Yılbaşı, İstanbul, 1912), 'Huşartsan Abril 11i' (11 [24] Nisan abidesi, İstanbul, 1919), 'Zulumı yev mer Vorperı (Zulüm ve Yetimlerimiz, İstanbul, 1920), 'Koğkota Hay Hokevoraganutyan' (Ermeni Din Adamlarının Golgothası, İstanbul, 1921). Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında, henüz Ermeni aydınlarına yönelik sürgün başlamadan önce, Amenun Daretsuytsı'da yer alan bir yazı nedeniyle bir yıl hapis cezasına çarptırılarak hapse atıldı. 1916 Nisanında hapisten çıkınca tekrar tutuklanıp sürgüne yollandı. Savaş sonrası döndüğü İstanbul'da yeniden ürün vermeye başladıysa da değişen siyasi koşullar karşısında 1923'te ülkeden ayrılmak zorunda kaldı. Yunanistan ve Kıbrıs'ın ardından Paris'e yerleşti. Yıllıklarını yurtdışında da yayımlamaya devam eden Teotig 24 Mayıs 1928'de Paris'te yaşamını yitirdi.

Aziz gibi bazı isimleri tekrarlıyoruz her gün. Hoff ve Westenenk[1] İttihat'ın elebaşlarının sinirlerini hoplatıyordu.

Ermeni eyaletlerindeki bu reform süreci, daha embriyo halindeyken başarısızlığa uğratılmalıydı onlar için.

Ama hangi yolla?

Ermenilerin yok edilmesiyle...

Savaş endişesi, hesaplar, ordu, zafer rüyası, sanırsın her şey sönmüş yüreklerinde.

Fikirlerinin, kaygılarının önündeki tek engeli biz oluşturuyorduk. Ve işte savaş patlıyordu. Çok aldatıcı...

Kendi kara projelerini yeşertmek ve gerçekleştirmek için çok değerli bir fırsat...

Büyükelçiler çoktan gitmişler. Etraflarında kendilerini eleştirecek kimse yok. Ve deli bir propaganda başlıyor, İstanbul'dan Anadolu'ya kadar, soluk soluğa, hızlıca yayılarak...

Kara bahar

Bu olan bitenden aylar önce, başkentimin Ermenileri, bazı millî temsilcilerin tutuklanmasının duyulmasıyla, huzur bozucu bir kriz yaşamıştı zaten. Ermeni gazeteleri, sansürden dehşete kapılmış bir şekilde, olayın yankısı olmuyorlardı.

Kimdi onlar?

Kaç kişilerdi?

Neden hapse atılmışlardı?

Belirli hiçbir şey yok. Sadece ağızdan ağıza dolaşan bir uğultu:

Hınçak'tı onlar: Paramaz, Doktor Benne, Açıkbaşyan ve diğerleri. Hepsi de üzücü kanıtlarla tutuklanmışlardı. Türkiye Ermenileri o denli kara ve yaslı bir bahar daha yaşamamıştır, 1915'te yaşadığı kadar.

---

1 Alman Nicolas Hoff ile Hollanda'dan Westenenk: Doğu vilayetlerinin denetlenmesi için görevlendirilen binbaşılar.

Ermenilerin ufku kararmıştı birdenbire ve üstünde dolaşan yığın yığın bulutlar, yağmur değildi ki yağacak; cezaydı!..

Birkaç yüz entelektüel, millî ve eğitimci temsilcilerin topluca götürülmesi akşam bulutlarının en büyüğüydü, en felaketi. Onlardan tam 4 gün önce, 7 Nisan'da –ne zavallı bir öncelik– İttihat'ın kurt sürüsü ile; polisleri, komiserleri, merkezleri ve müdüriyet inleri ile tanışma vesilesi doğdu. Üçüncü kez çağrılıyordum Divan-ı Harbe. Diğerlerinden ayrılarak, tehditler altında, ne niyetle yıllığımda Rus Ermenisi General Galadston Çarı'nın fotoğraflarına yer verdiğimle ilgili soruları cevaplamak için çağrılmıştım.

Şimdi gel de bin kere vurgula ki kitap sansürden geçmişti; öte yandan diğeri 20 yıl önce ölen bir adamdı ve güncel siyasetle hiçbir ilgisi yoktu. Hem zaten diğerlerinin de 40 yıllık bir geçmişi vardı.

Birçok asker kurulmuştu sandalyelere. Savaş topu ve tabanca, tüfek tutan insanlar, ki kanunun kitabını bırak okumayı hayatlarında hiç değilse açmış ya da tutmuş bile değillerdi.

Hâkim rolündeki Başkan Nafız bana soru sormaktan çok küfür ediyordu. O son duruşma tüm bir gün sürdü. İnsan Bursa'daki kaplıcalarda, Divan-ı Harb Örfü denilen o salondan daha az terler. Ceza açıklandığında zaten akşam olmuştu.

Birer yıl hapis ve 25 altın ceza sırtlanarak, başım öne eğik çıkıyorum yayıncımla birlikte. Suçsuz bulunan redaktörüm Yusufyan Yervant'tan akşamüstü bize uğramasını ve uygun bir dille eşime eve dönmeme sebebimi iletmesini rica ediyorum.

Koğuşa doğru

Bizi geçişten geçişe, divandan divana götürüyorlar. Her yerde ekşimiş suratlar, hep hâki kıyafetli Enveriyeli[1] insanlar. Kaydımızın sonu gelmiyor. Kamıştan kalemler gıcırdayarak bir duraktan diğe-

1 I. Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa'nın tüm kara ordusu asker ve subaylarına giydirdiği başlık. Enveri olarak da bilinir. (ç.n.)

rine, kâğıtların üzerine isimlerimizi ve mahkûmiyetimizi siyah salyalarla kusuyorlar. Hapishanenin müdürü İsmail Hakkı bizim gibi zavallılarla eğlenmesini iyi biliyor: *"Bu akşam bize misafirsiniz, yarın saraya yönlendirileceksiniz."*

Başka bir odaya götürülüyoruz. *"Üzerinizde silah var mı?"* diye soruyorlar ikimize ve cevabımız yetersiz görülerek resmî arama başlıyor.

Eller kaburgalarımızda ve kalçalarımızın etrafında geziniyor, yeleklerimizin ceplerinden içeriye parmaklar giriyor ve kalem açmak için kullanılan küçük bir bıçağın keşfinden gurur duyan kafalar tehditkâr salınımlar yapıyor. Üzerimizde ne buluyorlarsa talan ediyorlar; akçe, defter, tarak ve kalem...

'Yoklama' seremonisi henüz bitmişken, güçlü bir darbe alıyorum sırtıma, bir gözü patlamış bir askerden; "yürü" diye mırıldanıyor kilitlenmiş çenesinden. Ömer Çavuş. Divan-ı Harb tutuk evinin gardiyanlarının başı.

Bir avludan geçip merdivenlerden aşağıya küflü, nemli inlere...

Oldukça siyah teller ve demirden çubuklardan yapılmış pencereli ortamlarda toplanıyoruz. Gözlerim giderek şeytan işi bu bodrumun bütün karanlığına ve dehşetine alışıyor.

Hınçaklarla beraber

Karanlık ve ıssız yollar tükendi. Diğerlerine göre biraz daha aydınlık, kulağımıza içeriden insan sesleri gelen bir kapının önündeyiz. Adımlarımızı eşikten öteye geçiriyoruz, korka korka, kafamız önde. İçerideki, büyük koğuşa yığılan yüzlerce insanın suratlarına bakmayı kabullenememiş bir şekilde.

Yahudi'den Çingene'ye, Arnavut'tan Laz'a her çeşitten ve boydan insan örneği var burada. Ermeniler burada da yine birinciliği almış. Sayıca o kadar çoklar. Hapishane müdürünün sözünü hatırlıyorum

yine, *"Bu gece misafirsiniz bize"*. Küf rengine boyanmış kitlenin içerisinde buna kederlenmeli miyim yoksa teselli mi olmalıyım bilmiyorum. Bir genç yaklaşıp sağ taraftaki köşeye ilerlememizi işaret ediyor. Tanıdıklar bizi bekliyormuş.

Bizimle Ermenice konuşuyor.

Taş avluda uzun yatak sıraları arasında onca tanımadığımız sima arasında haybeye 'tanıdıklar' arayarak tereddütle ilerliyoruz. Yer yataklarında yan yatmış birkaç kişi kendine çeki düzen verip heykel gibi duraksayarak saygı duyduklarını gösteriyorlar. Doğulu selamlamalar havada uçuşarak kabul ediyorlar bizi aralarına. Selamı her bir ağızdan çıkan can yakıcı "geçmiş olsun" sözü izliyor. 365 günlük o cezamızı ufalamaya çalışırcasına.

Sonra kendilerini tanıtıyorlar bize. Açıkbaşyan, Doktor Benne, Keğam Vanikyan, Yegavyan, Bardizaglı emekçi ve daha birçokları. Acımı engellemeye çalışarak, tek tek elimi uzatıyorum onlara. Çile birdenbire bizleri kardeşlik bağıyla bağlıyor, masum Ermeniler için bir araf niteliğindeki cehennemin içerisinde.

Sohbet

Hepsi ayakta etrafımızdalar. Tedbirli bir şekilde başkalarının dikkatini çekmemeye çalışarak gelip gidiyorlar. Davamızla ilgileniyorlar. Ben de özetle anlatıyorum, apaçık bir haksızlığın sebep olduğu psikolojik işkencenin altında ne kadar anlatılabilirse.

Onlar da kendilerininkini anlatıyorlar geçiştirerek. 8 ay sonra kendi dramlarının felaket bir şekilde sahneleneceği, üzerlerindeki siyah perdeyi kaldırmak istemeden.

Tam arkamda yaşlı biri çömelmiş alçak sesle kitap okuyor. *Aşkharapar [Batı Ermenicesi]* yazılmış bir kutsal kitap elindeki.

Konuşmalarımız sırasında bir isim bomba gibi patlıyor: Arşavir.

Doktor Benne ismi söyleyene yan yan bakıyor.

Sohbetimiz bir anlığına kesiliyor.

Sonra bir isim daha Aramyants.

Doktor'un görevini yerine getirme sırası bu kez Açıkbaşyan'ın bakışlarında.

Tekrar bir sessizlik.

Bu kez ben yarıyorum sessizliği:

– Ama Paramaz'ı görmedim aranızda.

– O ayrı bir odada.

Fırtına kadar güçlü tezahürler taarruz ediyor aklıma, beynime iğneler batırıyor sanırsın. Köstence toplantısı[1], komplo girişimi, Talat sorunu, ihanetçilerin rolleri, çarpıtmalar...

Aynı anda bir başkası yaklaşıyor dilinde geçmiş olsun dilekleriyle.

Ve hikâye bir daha ağza alınmamak üzere sonlanıyor.

Dışarıyı çoktan karanlık basmıştı zaten. Ama kalbimden içeri dolan karanlık çok daha yoğun. Işıklar boş yere yandı bir süre sonra.

Gidip demir tellerin üzerine büzüştük. Altımızda bir yer yatağı, inin içerisindeki tek boş yatak.

Boğos Ağa

O 'misafirhane'den yarınki hapishanemi gözümün önüne getirerek ve ayaklar altına alınmış, paramparça edilmiş özgürlüğümü düşünerek, bilmiyorum ne kadar süre öylece çökmüş bir şekilde durdum!..

Ayak ucuma bir insan düştü.

---

1 Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin kurucuları, merkez yöneticileri ve İstanbul'daki üyeleri, 17 Eylül 1913'te Romanya'nın Köstence şehrinde yapılan SDHP'nin 7. kongresinde, İttihat ve Terakki yöneticisi Talat Paşa'ya suikast düzenlenmesi kararı alındığının ihbar edilmesi üzerine tutuklandılar. Köstence'deki toplantı aynı zamanda Hınçak Partisi'nin legalleşme tartışmalarının yoğun bir şekilde yaşandığı bir genel kongre olarak tarihe geçti.

Büyükçe, eski bir paltoya sarılmış, yakalarından kir akan, kolları asılmış, neredeyse tamamı katlanmış dilenci görünümlü biri, yorgun dudakları arasından bir şeyler mırıldanmaya başladı. Bir şey anlamıyorum. Sadece şunu hatırlıyorum ki bu kişi bir saat kadar önce kutsal kitap okuyan kişiydi.

Vanik yanına yetişip bana kendisini tanıttı: Boğos Ağa.

O onurlu Ermeni, ki kutsal kitap kadar kutsal saymıştı partisini, sarılmıştı ona.

Konuş Boğos Ağa konuş.

Sen konuş ben dinleyeyim. Yoldan gelen halden anlar. Toşikyan, dışarıdan kendi işiyle ilgili ne haberlerin var diye duymak için yalvarıyor sana.

Toşikyan burada mıydı?

Aha, karşı odada.

Ve gözlerimi kısıp uzağa doğru bakıyorum, koğuşun sol köşesinde ahşapla çerçevelenmiş dar bir hücre. Kapısındaki çatlaktan bir şeyler süzülüyor. Onun gözlüklerinin camından yansıyan lambanın ışığı.

Zavallı Vahan (Toşikyan) 45 günden beri o delikte tek başına. Yazar ağabeyinden kendisini yüreklendirecek bir haber beklemekte. Şefkate o kadar ihtiyacı var ki...

Ama ne yazık ki durumuyla ilgili bilgisizdim. Bir şeyler demek gerekiyordu, ama düzgün bir şekilde, aklımın içinde bir yalan uydurarak sesli ifade ettim onu:

De ki, kendisiyle ilgili tüm işlemler tamamlanmış. Bir iki güne azat edebilmek için, ufak bir onaylama daha gerekiyor.

Kendisiyle konuşmak engellenmişti. Adamcağız sözlerimi *Hayr mer [Göklerdeki babamız duası]* gibi ezberlemiş bir şekilde duvarın dibine giderek cebinden bir tespih çıkarıp o taraflarda voltalamaya

devam etti. Kendisinin de kabul ettiği yalanı gözleri yerde, parça parça dağıtarak.

Vahan o gece ilk kez huzur içinde bir uyku uyuyacaktı veya mutluluktan hiç uyumayacaktı.

Şaşırtıcıydı, yalanım bir gerçeğe dönüşmüştü ve ertesi gün kendisi serbest bırakılacaktı.

Kahvaltı vakası

Ömer Çavuş'un sopası gıcırdıyor elinin içinde. Yer yatağına çekilmiş olanlar mecbur kalıyor yatmaya. Cehennem hırıltısı dakikadan dakikaya sönüyor. Ve bir anda sadece nefeslerin boğuk fısıltısı dalgalanıyor ortamda.

Gözümü kırpmıyorum. Gece boyunca evimin hayalini kuruyorum, uyanık. Sonra sıkışmış sabahın habercisi ışığı bekliyorum. Aha işte! Pencereden içeri sızmaya başladı bile. Göz kapaklarım uykusuzluktan yanıyor.

Hımayag'dan davet alıyorum, kahvaltıyı birlikte yapmak için. Reddetmem adaba uygun kaçmayacak. Minderine doğru yöneliyorum ve ekmeğini hapishanenin ekşi ve taş gibi peyniriyle çiğniyorum. Ağzımda büyüyor çiğnedikçe.

İştah mı? Hapsolmuş birinde mi?

Üzerine sigara. Açıkbaşyan'a hürmetle, konuşuyoruz ve sigaramızla birlikte Ermeni'nin acısını tüttürüyoruz. Aram'ı çağırıyorlar aniden, dışarıdaki büyük meydanı süpürme görevini yerine getirmek için. Gözlerim onu takip ediyor. Yumruklar yağıyor fesinin tozlu bulutlarının içerisinden, saman sapından yapılma süpürge hareket ettiği sırada.

"*Canım*" diye sesleniyor Aramyants, ikircikli: "*Yeter sayalım mı bu kadarını, ikimiz burada bir aradayken, kuşkuya davet etmiş oluruz, dışarıdan bizleri ispiyonlayanlar var.*"

Gölge gibi yanlarından uzaklaşıyorum ve büyük avluyu uzunlamasına voltalıyorum.

Benne sağ, Vanik sol koluma girmiş muhabbet başlamıştı zaten.

Olayı anlatıyorum. *"Bırak şu aşağılığı"* diye sesleniyor Doktor, *"Onun yüzünden değil mi ki hâlâ uğraşıyoruz..."*

Detaylara girmiyor. Ben kendi adıma bu kozu açığa çıkarmaya tereddüt ediyorum.

Bir akşam yanlarında misafirdim. Bir gün bu işkencelerinin son bulacağını ve her şeyi o zaman duyacağımızı düşünüyordum. Duyduklarım yarım yamalak sözlerdi. Yumak halindeki kederli sırlarını da alıp gittiler, 20'si de...

Sıkıntılı günler

Beyazıt'tan Sultan Ahmet'e taşındık. Hapishane-i Umumi. Nefesleri pis kokulu, duaları küfür olan 500 kişi ile burun buruna yaşamamız gerekiyordu. Suçun ve günahın içerisinde iki kez vaftiz olmuşlardı onlar. Sık sık aklıma 7 Nisan akşamı hüzünlü bir tanışma yaşadığım, Paramaz ve arkadaşları geliyordu bir bir. Bir ay sonra, erkeklerin ziyaret gününde bir taşralı geldi görüşüme, 20'lerden önemli bir ricayı iletmek için. Durumları ağırlaşmıştı. Ölüm denizinin dalgalarıyla boğuşan o çocuklar, Patrikhaneye imdat çağrısı niteliğinde bir haber uçurmamı istiyorlardı.

Ertesi gün hapishane papazını Patrikhane'ye koşturdum; öte tarafta Talat olduğundan elinden bir şey gelmiyordu, o canavarbaşı ki Ermeni dini önderinin kendisine yapmak istediği ziyareti inatla kabul etmiyordu.

Ermeni'nin darağacını Ermeni yapar

Mayıs 31. Bugün bizi "Angarya"ya çıkarıyorlar. Gardiyan birkaç Ermeni'yi hapishanenin marangoz atölyesine götürüyor. Direkler doğranacak yaprak yaprak. Testerenin tekerleklerini Çınguşlu çivici

Tanyel, Suşehirli hamal Haçik karşılıklı çeviriyorlar. Ve kalemşor İstanbullu Teotig. Yüreğimiz ağzımıza geliyor. Hapishane değil cenaze evi burası sanki. Akşama bizim gibi mahpus Horom Kalfa koğuşumuza geliyor, dudaklarında bir laf geveliyor.

Müdür 15 darağacı direği ısmarlamış. 3 kere 15 eder 45.

Kalfa kendi hesabını yapadursun, bizim yüreklerimizi tümüyle dehşet kaplamış durumda. Direkleri biz testerelemiştik. Ermeni'nin darağacını biz yontmuştuk. Kimlerdi acaba? İnsan sevdiğine konduramıyor. Biz de öyle yaptık. Ama ertesi gün, Haziran 1'de, fısıltılar geziniyordu sabahtan akşama.

15 kişi diyorlar...

21...

Yok 23...

Aramızdaki Türklerden sayıyı 50'ye çıkaranlar bile var. Akşama, Topal Tamik geliyor. Hapishanemizin nalçacı başısı. Koltuk değneğini yere yatırdıktan sonra kulağıma bir şeyler fısıldamaya başlıyor.

Ali Çavuş adında bir asker, hapishane müdürünün görevlendirmesiyle gelmiş demircide bekliyormuş. *"5 halkaları varmış, 15 tane daha istiyorlarmış. Ne dersin, yapayım mı?"* diye soruyor bana zor duyulacak bir sesle.

"Yapmazsan dayak var" diye vurguluyor aynı milletten biri öteden.

"Bu kuru yamuk kollarımla mı yapacağım?" ve gözleri yaşarıyor.

Hayatımda görmemiştim ve göreceğimi de sanmam bir insanoğlunun, o genç Ermeni demircinin o halkaları döverken hissettiği kahrı.

Gece.

Beynim bir şeye odaklanmayı başaramıyor. Birkaç saat sonra bizden bir fersah uzakta arkadaşlarım idam gömleklerini giyme ve ipten bir sıfırla boyunlarından asılarak taze kanlarının akıtılmasıyla cezalandırılmıştı.

Nasıl pis bir suç yüklemişlerdi üzerlerine?

Merak ediyorum ve aklım bir yere odaklanamıyor.

Hiçbir yere sığamıyorum.

Bahçedeyim.

Yukarı aşağıya yürüyorum...

Ve işte, gözlem için ayrılmış bölüm!

Kararmış direklerin çatlaklarından seçebiliyorum ilerideki kazıkları. Bizim yonttuğumuz kazıklar onlar!

Korkunç bir üç ayaklılar deneyi bu yaptıkları. Göz bebeklerim onların görüntüsünden ıslanmaya başlıyor. Yukarıya kaçıyorum, akşamlık inime doğru, ölümü selamlayan cin çarpmış biri gibi. Çok geçmeden dış kapının önünde bir otomobil havlamaya başlıyor. Direkleri katlamışlar Beyazıt'a götürüyorlardı...

Ve koğuşumun kalın kemerleri o sabahın ışıklarına kadar göğsümün üzerine diz çöktüler.

Jamanak gazetesi

Aydınlandı işte...

1 Haziran uçtu bile çoktan. Kapıya koşuyorum, dağıtıcıdan Jamanak [*Zaman*] gazetemi almaya. Asılanlar hakkında hiçbir şey yok içinde. Izdırapla geçen bir 24 saat daha. Haziran 3, yine hiçbir şey. Haziran 4...

Sabah aydınlanıyor karşımdaki kurşun parmaklıklı mavi pencereden. Müezzin "Allahu ekber"i hıçkırıyor, ışık çeşmesini methederek. Aşağıya iniyorum ve sevgilisini bekleyen bir aptal gibi gazetenin geliş saatine dikiyorum gözlerimi.

İşte!

Liste.

Diğer yüzünde ise satır satır yatan isimler.

Hapishanede tanıştığım herkes. Üzüntüleri sığ suyun içerisinde kaybolmadı. Ne yazık ki sırlarına nüfuz edememiştim.

21 değil 20 kişiymişler.

Nasıl olmuş da o bir kişi kurtulmuş... Yine bulmaca...

Artık gözyaşı değildi gözlerimden akan, bağrımdan gelen kandı. İstanbullu Ermeni entelektüellerin o denli sürgününden sonra, asılanlar burada, burnumuzun dibinde.

Ufuk karardı tekrar ve bulutlar bela yağdırmaya devam ediyor Ermenilerin tepesine.

Biraz da tarihsel

İstanbul Merkez Hapishanesi'nin 900 yıllık bir tarihi var. O bina Bizans İmparatorluğu zamanında Aya Yanni Hrisostomi adlı bir manastırdı. [*Surp Hovhan Vosgeperan*] İstanbul'un fethinden sonra manastır uzun süre beylik deposu olarak arpa, saman ve cephane saklamak için kullanılmış. Silahlarla donatılmış. Manastırın merkezinin hapishaneye çevrilmesinin 80 yıllık bir geçmişi var. Ondan önce ana hapishane bugünkü hükümet binasındaydı. Bu hapishanenin altından mabetler arası iletişim için Ayasofya ve Balıklı ayazmasına giden özel tüneller açılmış. Şimdi o tarihi bodrumlar kapalı. Hapishanenin umumunun kendi şapeli de var; bir bölme ile ayrılmış ve bir yarısı mahpus Müslümanlar için camiye dönüştürülmüş. Şapelde bir de Meryem Ana'yı resmeden ikona var; bir arşın uzunluğunda boyaları silinmiş ve içine geçmiş altın bir rölyefle. O da Meryem'i tasvir ediyor. Konstantinopol'den kalma o paha biçilemez tarih, zamanında alınıp Prinkipo'ya [*Büyükada*] götürülmüş, ama bir mucizeyle hapishaneye geri dönmüş. İkona şimdi Rum Patrikhanesi'ne ait ve o kullanıyor. Bağışlardan elde edilen geliri her yıl hapisteki Rumlara dağıtılıyor. Bu şapel pazar günleri Rumlar için açılıyor, cumartesi günleri de Ermeniler için.

İlk Hokehankist[1]

6 Haziran 1915, Cumartesi. Lusavoriç bayramı bugün, ilk takdisin günü. Nerede bizim cenazelerimiz? Nerede Lusavoriç'in hakiki çocukları?

Belki de ondan çok daha fazla ızdırap gördünüz. Ermenilerin kurtuluşu için, gözlerinizi karartıp şafağa doğru 'Büyük Rüya'nın yoluna düştünüz...

Kucak kucağa, yan yana nasıl yattınız bir çukura! Aziz idealinizin bayrağının ölümsüz kahramanları. Sizler; Paramaz, Açıkbaşyan, Benne, Vanik, Boğos, Yervant, Ruben, Hovhannes, Tovmas, Agop, Murad, Mıgırdiç, Karekin, Armenak, Yeremya, Abraham, Minas, Sımbat, Karnik ve Hrant. Bugün sizin şehitliğinizin dördüncü günü ve biz Ermeni tutuklular hep birlikte vatansever ruhlarınız için Hıristiyan bir milletten kalan bu asırlık manastırın bir köşesinde gizlice Hokenakist duası edeceğiz.

5 yıldır bıkıp usanmadan hapishanenin rahipliğini yapan, Kahana Bedros Garabedyan şapele varmış bile. Küçük çağrısı ürkek ve cılız sesiyle tıslıyor asma çardakta.

Ruhlarınızı tekrar çağırtıyor o hepimize. *"Der voğormya"*[2] derken İstanbullu Ermenilerin tümü önceki bahardan sıkılmış suyla nemlenmiş taşların üzerine diz çökerek, *"Ermeni milletine kurtuluş ver"* diye haykırıyoruz hep birlikte.

Buhurluk kafaların arasında salınıyor, tütsü dumanının arasından gördüğümüz ikona gülümsüyor yüzlerimize.

"Kurtuluş esir edilen ve ölen ağabeylerimize..."

Rum Kandilafti, bizim gözyaşlarımızdan etkilenmiş, *Kyrie eleison*[3] melodisini çalıyor yumuşak bir sesle. Şarkılar gözyaşlarına boğuluyor.

---

1 Ermenilerde ölenlerin ruhu için okunan dua.

2 Tanrım merhamet et.

3 "Tanrım merhamet et" adlı Katolik kilise ayinlerinde söylenen bir dua.

Ve yine yaşlı gözlerimizin sisinde geçidi sürüyor Hınçakların. Çöpçü azizler azizi Açıkbaşyan, Aslan Paramaz, güzel kıvırcıklarıyla Vanik, Kibar Topuz. Hepsi de yeni aziz resimleridir onların.

Sanırsın bizim yerimize ilahi söylüyorlardı:

"*Ve sözümüz onlara, onlar ki ele vermişlerdir sizi!*"

"*Hatırla! Tanrım ve merhamet et!*"

Son perde

Kilisenin kapısındayız, hepimiz de yeşillenmiş asmanın etrafında toplanmışız. Tam rahiple konuşacaktım ki iki kişi dikildiler karşımıza. Hatalı gibi başları öne eğik. Topal Tamik ve Üsküdarlı Ardaş. Biri darağacının siyah halkalarını işleyen demirci, diğeri de ölümcül o makineleri katlayıp arabaya yükleyen.

– Rahip baba, diye sesleniyorlar birbiri ardına.

– Yaptığımız Tanrı'nın önünde günah sayılacak mı?

Tanrının görevlisi yüzlerine bakıp sadece kaşlarıyla cevap verdi onlara. Ama zaten ikisi birden onun cübbesinin eteklerine kapanmıştır çoktan. Kafalarını eğmiş. Ben de eğiliyorum, aynı şekilde *"Merhamet et"* geveleyerek, günahlarıma ve arkadaşlarıma. Ve rahip kutsanmış ekmek dağıtarak hapishaneden ayrılıyor:

– Barışla kalın.

PARAMAZ

Nişan Beşiktaşlıyan

Ve işte Paramaz, kutsal kahraman
İsa'nın yolunda, şahitlerle birlikte
Eşsiz Hıristiyanlığıyla barbar çarmıhında
Yirmilerin yükünü tek başına taşımaya razı...

Ey Paramaz kutsanmış yiğit
Alnında bir ay ışığı ve ruhunda bir yangın
Yanı başındaysa asılmış yirmi yıldız
Işık saçıyor giyotinler ormanında

İşte böylece Paramaz, bulutların hayaleti
Irkının yıldırımlarla süslü kafatasında,
Işıklı kürsülerinde aziz yirmilerin
Kızıl türküsünü haykırıyor...

Ve işte böyle hep bir ağızdan
Söylenen türkünün gücüyle yüreğimin
Kapıları açılıyor, ayaklanıyor içimde
İntikam öfkesi.

Türkçeye Çeviren: Pakrat Estukyan

2. BÖLÜM

ŞEHİTLER

PARAMAZ

S. Ayk Vartyan

Paramaz...

Bu isim tüm bir devrimci geçmişi temsil eder.

Rus devrim okulundan beslenmiş fedakâr bir idealist...

Onu anlatabilmek için, devrim tarihinde uzun bir bölüm açmak gerekir.

Aşağıda bu değerli hayatı saran ve heyecanlandıran kıvılcımlardan birkaç yaşanmışlık göreceğiz.

...Atropatena[1], Paramaz'ın eliyle hazırlanmış, devrim zincirinin ilk halkası olmuştu. Bu, Paramaz'ın çabalarının bir sonucuydu. Hınçak Partisi'nin temel taşlarını o dönemde kendisi yerleştirmişti.

Paramaz'ın bir ayağı Kafkasya'daydı, diğeri de İran'da. O dönemki yazıları hayranlık uyandırıcıdır.

1895-1897 uğursuz yıllardı.

Paramaz kendi grubunun başında 13 ağır savaştan çıktıktan sonra Van'a girdi. Daha birkaç ay geçmeden arkadaşlarıyla tutuklandı *(Azad Vosdanig onun askerlerinden biridir)* ve idama mahkûm edildi. Rus ve Fransız hükümetlerinin bölgedeki temsilcilerinin etkili arabuluculuğu sayesinde kurtuldu.

---

1 Atropatena (Yunanca: Ατροπατήνη) veya Medya Atropatena, MÖ 4. yüzyılda çoğu bugünkü Güney Azerbaycan ve İran Kürdistanı olarak bilinen bölgede kurulmuş ve başkenti Gazaka kenti olmuş eski bir krallık. Günümüzdeki Azerbaycan'ın tarihi adı Atropatena'dan kaynaklanmıştır. Nweeya, Samuel K. (1913 -İngiliz). Persia, the Land of the Magi Or the Home of the Wise Men. Philadelphia: The John C. Winston Co. ss. 79. "the Caspian Sea and Ghilan bound it on the northeast, and Kurdistan on the southeast".

Paramaz'ın o zaman yaptığı savunma başlı başına devrim tarihinin yaprakları arasında yerini alır. Tarihsel bu an diğer şehidimiz Aso'nun *Tadasdan [dava]* adlı kitabında anlatılır.

Paramaz Rusya'ya gönderilir, tutuklanır, serbest kaldığında da çalışmalarını sürdürür.

Eğer 1887'de Hınçak Partisi doğdu ise 1899'da o yeniden doğurmuştur. Paramaz'ın bu yeniden doğuşta önemli ve etkin bir rolü vardı.

***

Golitsin'in[1] devriydi.

Ermeni kilisesinin ve okullarının malları sömürülüyordu. Paramaz uzun yollar giderek, binlerce kişilik temsilciler ve bürokratlardan oluşan yapıları aşarak, Aziz Eçmiadzin'e[2] varır. Patriğin önüne dikilir ve muhalefetin taleplerini dile getirir.

Hınçak Partisi adına, tüm Ermeni halkı adına...

Paramaz halkın zihninde, bu retoriğe uyan Ermenilerin Danton'u olmuş, onun davasına kollarını, göğsünü, kalbini ve ruhunu açmıştır.

Kilise ve okulların mallarının ele geçirilmesi sebebiyle yapılan çarpışmalar ve kavgalarda Paramaz'ın cesaretli adımları hayranlık uyandırır. Onun ruhu her yere sıçramıştır.

---

1 Grigory Sergeyevich Golitsin (1838-1907) Rus prensi, general ve devlet adamı. Kafkas Savaşı'na katılmış, Uralsk Oblast'ının valisi olmuştur. 1897-1904 yılları arasında Transkafkasya bölgesi valiliği yapmıştır. Ermeni karşıtı fikirleri ile tanınan bu devlet adamı, Ermeni kilisesinin mallarına el koyarak katliamlar yapmıştır. 1903'te Ermenistan'da bir suikast girişiminden yaralı kurtulmuştur.

2 Erivan'dan batıya doğru 20 kilometre mesafede bulunan Ermenistan'ın Armavir İdari Bölgesi'ne bağlı bir şehir. Şehir, en eski Hıristiyanlık mabedlerinden biridir. 1700 yıl boyunca, birçok defa onarılan mabed alanı içinde bugün, Katolikosluk binaları, ruhani okul ve kilise konukevi bulunmaktadır. Eçmiadzin'de Ermeni Apostolik Kilisesi'nin baş koltuğu bulunmaktadır. 1989 yılında Fransa'nın Issyles-Moulineaux şehri ile kardeşleşmiş. Eçmiadzin, Zvartnots'la birlikte UNESCO'nun Dünya Mirası Listesi'ndedir.

Golitsin Kafkaslarda bir tek Ermeni'nin bile kalmamasını ve hepsinin Türkiye'ye gitmesini istiyordu.

Paramaz, Golitsin'in bu planına uymayan çalışmalarıyla, Ermeni devrim dünyasında taze bir sayfa olarak varlığını sürdürüyordu.

Ermeni-Tatar Savaşı[1] başlıyordu.

Şuşi ve Zankezur bölgelerinin yetkilisi Paramaz'dı.

Ermenilerin bu kahramanca savaşında o da halkın gözleri önünde bir kahramana dönüştü. O sadece binlercesinin hayatını kurtarmadı, aynı zamanda koca yüreği ile düşmanlarına da ızdırap ediyordu. Yiğitliğiyle düşmanları tarafından da saygı duyuldu.

Zankezur bölgesindeki Tatar halkı Paramaz'm yaptıkları ve erdemli duruşu sebebiyle, Hınçak Partisi Merkezi'ne binlerce imza, onlarca sözcü aracılığı ile yüzlerce teşekkür mektubu iletmişlerdir (1906).

Yerevan'ın [*Erivan*] o dönemki valisi General Napolyon'un, Paramaz'ın alnını öperek, üzengisinden tutup atına bindikten sonra *"Ne mükemmel bir insandır bu"* diye haykırdığı söylenir.

1905-1907 yılları arasında Hınçaklar ve halk arasında fikirsel bir ayrılık yaşanmaktadır. Yoldaşlardan bazıları Türk-Ermenileri davasını tamamen bırakıp Rus-Sosyalist Demokratik hareketine dahil olarak, Kafkaslar ve Rusya'yla ilgilenmek istemişlerdir. Çoğunluk Türk-Ermeni davasına sadık kalmıştır. Paramaz bu ikinci grupta yer alanlardan biriydi.

Mithat Anayasası [*Kanun-ı Esasî*] geldi.

---

1 Prens Galitsin'in Ocak 1905'te görevi bırakmasının ardından patlak veren Ermeni-Tatar Savaşı 1905'te başlamış ve bir buçuk yıl sürmüştür. Bu savaşın ileriki dönemlerde Dağlık Karabağ çatışmalarının temellerini attığı öne sürülür. The Caucasian Knot: The History & Geopolitics of Nagorno-Karabagh Yazar: Levon Chorbajian,Patrick Donabedian, Claude Mutafian. (ç.n.)

Paramaz Türkiye'ye koştu. İstanbul ve çevresinde görünür, geniş propaganda çalışmaları yaptı.

O sırada İstanbul'da Sosyal Demokrat Hmçak Partisi'nin 6. Olağan Delegeler Kongresi yapıldı. Tartışmalar derindi:

'Osmanlılık' kavramını kabul etmeli mi yoksa etmemeli mi?

'İttihat'a karşı amansız bir mücadele verilmeli mi, yoksa verilmemeli mi?

75 kişiden sadece üç kişi partinin temel ilkelerine bağlı kalarak İttihat ve Osmanlı karşıtı düşüncelerini ilerlettiler. Üç kişiden biri de Paramaz'dı.

Belki biraz yaşlanmıştı, ancak Diyarbakır, Harput, Malatya, Kilikya ve son zamanlarda da Vaspuragan [*Van*] ve Garin [*Erzurum*] temsilciliği yaptı. O bölgedeki Ermeniler onun yaptığı hayranlık uyandırıcı işlerin şahitleridir.

7 Eylül 1913'te, Köstence'de Hınçak Partisi'nin 7. Genel Kongresi yapıldı. Kararları ve sonuçları ile Ermeni devrim tarihinde, özellikle de Hınçak Partisi'nin tarihinde, başlı başına bir dönemin başlangıcıdır bu kongre.

Partiyi illegal bir alana çekerek Ermenistan'ın Türkiye'den bağımsız siyasal özyönetimi yönünde mücadele edilmesine karar verilmiştir.

Bu tarihi bir karardı.

Paramaz bu toplantıya Van'dan mektup göndermişti. Gelecek nesillere ders kitaplarında okutulacak örnek fikirler içeren, kongreyi illegalizme ikna eden bu mektuptu.

Gerçek Paramaz bu satırların arasındaydı.

7. Kongre oybirliği ile Paramaz'ı merkez komite üyesi seçti. İlk görevini 3-4 ay Paris'te yaptı ve Türkiye'ye gelerek devrimci isyankâr kararlarını uygulamaya geçti.

'Türkiye'den Bağımsız bir Ermenistan' fikrini öne atan ilk kendisi oldu ve fikri uğruna bu yolda şehit düştü.

Oysa İsa ve Sokrat öyle yapmamıştı.

Paramaz'ın mektuplarından örnekler

"Olan (*Mithat Anayasası*) barış değildir, ateşkestir."

"İttihat'ın zulmünün çapı ve sınırı yok."

"İttihat karar vermiş. Ülkenin sisteminin sahibi olarak hem kendi halkı önünde, hem de Avrupa önünde kredisini yükseltmek ve konum sahibi olmak adına, kurucu milletlerden herhangi birinden 'kan vergisi' talep ederek, onları kırmak istiyor. Olay yeri bu kez Ermenistan olacak, öznesi de yine Ermeniler."

Diyarbakır ve Harput'tan yazılan mektuplardan

"İran-Tatar güruhu ellerini çiçek boyalarına bulamıştır. Türk'ün elleri ise Ermeni'nin kanı ile boyanmış. Ermenilerin dağları, Ermenilerin nehirleri, Ermeni gelinler, Ermeni gençler ve tüm Ermenistan bunun tanığıdır." (Malatya'dan yazılmış)

"Ermeni milletinin ilerleyişi korkunç bir kıskançlık yaratıyor."

"Hükmeden milletin kokusu, karanlık ve bulanık bir bulut gibi ülkenin üzerinde yüzmektedir. İttihat bunu hissediyor."

KEĞAM VANİKYAN-VANİK

Hrant Kaligyan

Van'ın yerlisi. Mütevazı bir ailenin çocuğuydu Vanik. 1889 doğumlu.

Aykesdan'ın uzak bir mahallesinde küçük, müstakil bir evde yaşardı, büyük annesiyle birlikte.

Çok küçük yaştayken Keğam, bir babanın şefkatinden ve varlığından yoksundu.

Babasını hatırlamıyordu. Henüz birkaç yaşındayken etrafında sadece kendisine en içten duygularla bağlı iki annesini bulmuştu.

Evde babanın yerini dolduran annesinin ağabeyi Hagop Avedisyan'dı. Avedisyan daha çok Ardzruni mahlası ile tanınıyordu.

Devrimcinin tehlikeli ve avare hayatı, Ardzruni'yi sürekli olarak parti görevleri nedeniyle oraya buraya sürüklüyordu.

Bu durum sebebiyle Keğam dayısından yoksun kalıyor ve tamamen anne ve anneannesine bağlanıyordu. Ama dayısının bu gezilerinden dönüşleri veya geceleri yaptığı ani ziyaretler, küçük Keğam için basit bir yükün güzel tesadüfleriydi. Özellikle de Ardzruni neredeyse her seferinde eve birkaç silahlı cesur fedai ve iş arkadaşlarıyla geldiğinde.

Keğam büyüdükçe etrafındakilere ilgisi de artıyordu. Özellikle de o yiğitlerin alçak sesle yaptığı gizli konuşmalara.

Zeki ve biraz da cesur bir şekilde aile çatısı altında dayısının gölgesinde bu yaşantıya alışıyordu. Keğam, dayısı Hacı Hagop veya onun yokluğunda anneannesi sayesinde çocuk yaşta farkında olmadan evdeki misafirler ile duygusal bir bağ kurmuştu.

10-12 yaşma kadar mahalle okulunda okudu.

Ben kendisiyle o dönem tanıştım, okumak için Van'da ortaokul seviyesinde denebilecek Yeremyan'a[1] kaydolmuştu.

O dönem zaten 13-14 yaşındaydı. Öngörülemeyen ruh hali sınıfta kendisine yönelik genel bir ilgi yaratmıştı. Öğretmen onu çalışkan ve akıllı bir öğrenci olarak sınıfa tanıttı. Bu görüşe katılmak için çok beklemeye gerek kalmadı.

Kısa zamanda akıllı, çalışkan ve sessiz tavrı ile göze girdi.

Öğretmenler her zaman kendisinden memnundu. Öğrencilerin hepsi de onun en yakın arkadaşı olmak isterdi.

Keğam doğası gereği herkesin beğenisini kazanmıştı.

Fakat onu çekici kılan sadece bu değildi.

Onun üstünde başka bir hava vardı. Biz bunu birkaç ay sonra anlayabildik. Keğam aynı zamanda bir 'fedai'ydi.

Ona göre bu, milletini sevmek ve özverili olmaktı.

Tıpkı dayısı gibi.

Yurtdışından özel olarak gelen devrimci yayınlar, zulüm ve işkencenin anlatıldığı yayınlar, isyan ve mücadele anlarının devrimci ve özgürlükçü çalışmaları, hepsi de muhtemelen karışık bir şekilde ancak kendi ağırlıklarıyla Keğam'ın zihinde ve kalbinde yer kaplıyordu.

Herhangi bir fırsat, 14 yaşındaki Keğam'ın kafasındaki düşüncelere biraz şekil ve düzen verecekti ama bedbaht vatanı için bunları düşünmek onu üzüyordu.

Beklediği fırsat çok gecikmedi.

Aşot, İran'dan özel bir program gereği, grubuyla birlikte Van'a geçiyordu. 1904'teydi bu. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, göreve gelen yeni isimlerle coşkulu bir döneme geçiyordu. Az sayıdaki eski kadro-

1 Van'da gözleri görmeyen Hampartsum Yeremyan tarafından yönetilen özel bir okul da bulunmaktadır. Bu okulun 233 erkek ve 12 öğretmeni bulunmaktadır. Aylık gideri 2700 kuruştur. 1800 kuruşu ücretlerden kalanı ise bağışlardan karşılanmaktadır.

lara yeni isimler ekleniyordu. Gençler güçlü bir şekilde parti etrafında safları sıklaştırıyorlardı.

Toplantıların, derslerin, gruplarla görüşmelerin büyük bir bölümü polisin gözünden uzaktaki sessiz küçük bir yer olan Keğamların evinde oluyordu.

Aşot da orada kalıyordu.

Doğal olarak Keğam da hepimizin güvenine ihtiyaç duyuyordu. Fedailiğin idealist yaşamı yeniyetmeler için çok cezbediciydi. Keğam'a özel bir şevk veriyordu.

Sonraki dönemde Keğam, okulda her teneffüste öğrencilere yarım yamalak fedailerin macera dolu yaşamları hakkında bilgiler vermeye başladı.

6 ay geçmeden sınıfımızda bir Sosyal Demokrat Hınçak grubu kurulmuştu. Bundan sonra zamanımızın bir bölümünü parti yayınlarını okumaya, grup toplantılarına ve tartışmalara ayırmaya başladık.

Sınıfımızda kalabalık bir Taşnak grubu da mevcut olduğundan, fikir teatileri ve tartışmalar artık günlük yaşamımızın bir parçası haline gelmişti.

Buna rağmen hiçbir yaralayıcı söz veya kavga yaşanmadı. Bunu da Keğam'ın varlığına borçluyduk. O aramızda her zaman doğru düzgün duruşu ile hakemlik yapıyordu. Kim Keğam'ın sözünden çıkmak isteyebilirdi ki?

Bu şekilde biz hem öğrenciydik hem de partili. Tabii ki hiçbir aktif göreve katılmadan, sadece fikirsel anlamda partiliydik. Sadece Keğam, yaşma rağmen başarılı bir şekilde ve soğukkanlılıkla, gizli tutarak partide aktif sorumluluk alabiliyordu.

O dönemden beri hepimiz biliyorduk ki Keğam'ı ileride bu tehlikeli meslekte hummalı bir çalışma bekliyordu.

Yıl 1907'ydi.

Hep birlikte ortaokuldan mezun olduk. Keğam aldığı eğitimden tatmin olmamıştı. Yüksek tahsil sahibi olmak istiyordu. Aydınlanmak ve toplumsal çalışmalara hazırlanmak istiyordu.

Van'daki çevre kendisine dar geliyordu, hazırlıkları da yetersiz. Keğam, Kafkasları düşünüyordu. Dayısı Hacı Agop da oradaydı, devrimci hareketin ateşi de.

Güzel bir perspektif oluşturarak çevresini ve geleceğini hazırlıyordu.

Bir gün Kafkasya'ya gitme kararını açıkladı. Grup toplantılarımızdan birindeydik o sırada. Açıkça söylemek gerekirse pek de hoş olmayan bir yenilikti bizim için. Öncelikle ondan yoksun kalacaktık. Biraz da kıskanıyorduk.

Hepimiz de uzaklaşmak istiyorduk buralardan, üniversite hayallerimiz vardı, geleceğimizdeki mesleki kariyer düşlerimiz, İspanyol şatoları, ki kentin yeni mezunları için erişilebilirdi.

Bir başka sebep daha vardı. Vaspuragan[1] zulüm dolu günler yaşıyordu. Rezil Tavit'in hainliği sebebiyle Ermeni milleti korku dolu kâbuslarından inliyordu.

Kuşatma ve soruşturma süreci başlamıştı. Elde edilen gizli yazışmalar aracılığı ile her gün yeni silah ambarları açılıyordu. Dayak ve tutuklamalar yaygınlaşmıştı. Sadece partililer değil tüm Ermeni milleti tehdit altındaydı.

Genel bir kırım kaçınılmaz geliyordu. Bu siyasi ve psikolojik imkânlar içerisinde birbirinden kopmak ve umutsuz olmamak mümkün değildi.

Buna rağmen birlikte olmak gerekliydi.

---

1 Vaspuragan "soylu ülke" ya da "prensler ülkesi" anlamına gelir. Ermeni Krallığı'nın sekizinci vilayetiydi, sonra Ortaçağ'da Van Gölü çevresi merkezli bağımsız bir krallık olmuştur. Günümüzde Türkiye'nin kuzeydoğusu ile İran'ın kuzeybatısında yer alır ve Ermeni uygarlığının beşiği olarak kabul edilir. (Hovannisian, Richard G. (1999). Armenian Van/Vaspuragan. Costa Mesa, Kaliforniya: Mazda Publishers. ISBN 1-56859-130-6)

Keğam için uzun hazırlıklar yapacak ne imkân ne de zaman vardı.

Birkaç elzem eşya ve kiralık bir at, elindekilerin hepsi buydu.

Yağmurlu ve depresif bir gündü, gün ortasında kendisini Kafkasya'ya doğru yola gönderdiğimizde. Bizim halimiz de onunki gibi ağlamaklıydı. Buna rağmen ikimiz de kendimizi tutabildik. Hatta karşılıklı birbirimizi kısa bir zamanda tekrar göreceğimiz konusunda umutla cesaretlendirdik.

İçten bir öpüşme ile birbirimizden ayrıldık.

***

Keğam'ın ayrılmasından sonra birkaç ay daha genel sıkışmışlığın içerisindeki karamsar ruh halimiz devam etti ve üstüne 'Kuyruklu Anayasa'nın ilanı geldi.

Heyecan, sarhoşluk her yerde ve herkesteydi. Sanki kentteki Ermenilik yeniden doğuyor, yeniden canlanıyordu.

Anayasanın ilanı ile birlikte taşradan başkente, İstanbul'a, kuvvetli bir akın oldu.

Köydeki gençler çoktan üniversite, yeni meslekler ve parlak bir gelecek hayalleri kurmaya başlamıştı bile.

Aile içerisinde küçük bir direnişin ardından ben de Eylül ayında İstanbul'a geçmeyi başarmıştım.

Ufak bir tereddütün ardından hukuk fakültesine girebildim. Arkadaşlarım ve tanıdıklarımın çoğu da oraya koştu. Görünen o ki iki kriter öğrencileri hukuk fakültesine çekiyordu; öncelikle girişin ve eğitimin kolay olması, ardından da geleceği parlak bir meslek olması.

Birkaç ay geçmeden Keğam dayısıyla birlikte Kafkasya'dan İstanbul'a geldi.

Anayasa Türkiyesi, siyasi ve kamusal olarak geniş bir çalışma alanı açıyordu. İşte bu yüzden yurtdışındaki siyasi partilerin büyük çoğunluğu üyelerini toplayıp hummalı bir çalışma yaptılar.

Aynı fikirler ve kanıyla Ardzruni de Kafkasya'yı bırakarak gelmişti. İstanbul'a gelirken de yanına Keğam'ı burada yüksek öğretimini yapması için getirmişti.

Keğam daha çok sosyal ve iktisadi bilimler okumak istiyordu. Osmanlı Üniversitesi'nde bu bölümler olmadığından Keğam çaresiz hukuka girmek zorunda kaldı. Tüm bu alanlar arasında kendi bağlarına ve düşüncelerine en yakını buydu.

Ama zaten çok geçti, fakültenin kayıtları tamamlanmış, dersler başlamıştı.

Bu şartlar altında Keğam'a koca bir dönem beklemek kalıyordu. Ama bu yıldan bir şekilde yararlanması gerekiyordu. Yeni gelenlere kayıtları açık olan sadece eczacılık okulu kalmıştı. Keğam oraya girmeye karar verdi. Sonraki yıl zaten hukuk fakültesine geçmişti bile.

Daha ilk senesinden Keğam üniversitesinden memnuniyetsizdi. Kendini İstanbul'da iyi bir eğitim alınabileceğine ikna etmişti. Belirtmemiz gerekiyor ki bu alandaki hayal kırıklığı geneldi. Birçokları sadece bir diploma için çalışıyordu, aldıkları eğitimin kalitesiyle ilgilenmiyorlardı.

Keğam daha İstanbul'a geleli birkaç ay olmuş, daha yeni çevre edinmişken okul çevresinde siyasi faaliyetler örgütlemek için çalışmalar yapıyordu.

Bir yandan toplumsal bir heyecan ve siyasi fedakâr çalışmalar, diğer yandan da kendi özverili parti eğitimi ve titizliği Keğam'ı kendisini ortaya atmaya itiyordu.

Birkaç haftalık tasarının ardından Keğam bize ve birkaç yakın arkadaşımıza Sosyal Demokrat Hmçak Partisi'nin İstanbul Öğrenci Birliği'ni kurmayı önerdi.

Fikir alışverişlerimiz uzun sürmedi. Birkaç toplantıdan sonra artık öğrenci birliğini kurmaya ve kamuoyuna duyurmaya karar vermiştik.

Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (SDHP) İstanbul Öğrenci Birliği'nin kurulmasıyla birlikte Keğam SDHP'nin İstanbul'daki temelini atıyordu. Gelecek kendisinin o birliğin temeli ve fedakâr yöneticisi olacağını gösterecekti.

Hmçak Öğrenci Birliği kendi himayesinde öğrenci komisyonları kurdu. Bu komisyonlar partiye temelden bağlı olmadı. Keğam komisyonların bağımsız çalışması fikrini veren kişiydi.

Birkaç ay geçmeden öğrenci birliği resmî bir yayın organının olmasının gerekli olduğu düşüncesiyle geldi. Hem kendi gelişimi hem de İstanbul ve taşradaki öğrencilere propaganda yapılmasının en iyi yolu bir yayın organının kurulmasıydı.

Halihazırdaki heyecan ve yoldaşların özgüvenli hazırlıkları sayesinde, 1911'in 1 Mayısında Gaydz[1] [*Kıvılcım*] adlı aylık derginin SDHP İstanbul Öğrenci Birliği yayını olarak hayata başlamasını sağladı.

Keğam, Gaydz'ın yayınlanmasında ve hazırlık aşamasında en çok emeği olan kişiydi. Çalışmaya Vanik adıyla katılıyordu.

***

Vanik, bu çeşitli çalışmalarının içerisinde yönetici konumda olmasına karşın hep fedakâr ve mütevazı bir yerde durdu. Sadece kendi çevresine değil, partideki arkadaşlara ve çevresindeki herkese dürüsttü. Fikirsel olarak çatıştığı ve tartıştığı kişilerle bile bazı diğer partililerin sığ fikirliliğinden ve fanatizmden uzak durarak seviyesini ve dürüstlüğünü hep korudu.

Bu yüzden kendisine sadece saygı duyulmadı, aynı zamanda istisnasız etrafındaki herkes tarafından sevildi. Hınçak Partisi Öğrenci Birliği'nin ve diğer öğrenci örgütlerinin kurulmasındaki temel halka Keğam'dı.

Yaptığı işlere göre hep mütevazı kaldı ve kendisine özel hiçbir kazanım beklemedi. Zaten öğrenci birliğinin yöneticisi ve Gaydz'ın yazı işleri üzerine oldukça büyük bir yük bindiriyordu. Ama o uyku-

1 (İstanbul 1911-1914, New York 1935-1937) Aylık bilim, edebiyat ve toplum dergisi.

sundan ve okuldan arta kalan zamanlarını büyük bir memnuniyetle parti yönetim organına tahsis ediyordu. Bazen de yakın kentlerdeki propaganda çalışmalarına katılırdı.

Bunları hiçbir ödüllendirilme olmadan yapıyordu. Parti de zaten kendisinin bu idealist çalışmalarını ödüllendirmeyi düşünmüyordu. Onun dar gelirli bir hayatı olduğunu bilenler böyle bir yardımın onun ruh haline ve büyük bir ihtimalle de toplumsal hayatına, dolaylı olarak da siyasi hayatına olumsuz bir etki yaratacağını düşünüyordu. Vanik kendisine yapılacak bir ödüllendirme önerisini tüm özverili ve fedakâr çalışmalarını değersizleştirmek olarak nitelendirerek reddedecekti.

Tüm bu dediklerimiz, onun dar günlerinde gerçekleşecekti. Şunu belirtmek gerekir, Keğam'ın çocuk yaştan itibaren hiçbir zaman rahat günü olmamıştı.

Keğam hayatının önemli ihtiyaçlarını temin etmek için çeşitli işler aradı. Kendisi gibi asgari sınırlarda yaşayan dayısı Ardzruni'nin omuzlarındaki yükü azaltıp temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir süre eğitim öğretim mesleğine atıldı.

Vanik, Ermeni Patrikhanesi'nin imkânlarından da faydalanmak istemedi. O dönem patrikhane, taşradan gelen ihtiyaç sahibi öğrencilere eğitim masraflarını karşılamaları için yıllık 20 Lira veriyordu.

Keğam kendisinin bu yardımdan faydalanmasını yaralayıcı buluyordu. Oysa vatansever tanıdıklarının ailelerinin maddi durumu yerinde olan birçoğu hiç tereddüt etmeden bu yardımlardan yararlanıyordu.

Bu onun kişiliğinin en önemli çizgilerinden biriydi.

Keğam maddi konularda en az arkadaşları kadar gururluydu. En yakın arkadaşları bile kendisine yardım edemiyordu. Bu tip hareketlerden bunalır, sinirlenir ve hatta ruhen rahatsız olurdu. Bu olay onun arkadaşlarının kendisine karşı daha fazla manevi baskı yapmamak için daha dikkatli olmasına sebep oluyordu.

Bu durumda kendisine yardımcı olmanın tek yolu, o farkına varmadan cebine küçük miktarlarda para koymak oluyordu. Bu şekilde hangi arkadaşının oyununa geldiğini anlamıyor ve parayı geri vereceği kimseyi bulamıyordu. Parayla ilgili konuları rahat konuşamadığından, kendisini para vererek yaralayanın kim olduğunu öğrenmek için kimseye soru sorma cesaretini de bulamıyordu. Bu sebeple en sonunda cebindeki parayı, onun verdiği manevi rahatsızlıktan kurtulmak için bir an önce harcamak zorunda kalıyordu.

***

Arkadaş çevresinde toplumsal duruşu ile tam bir sosyalistti Vanik. Tutarlı bir Marksist. Sosyalizm onun için bir maske ya da kendini parlatmak için bir cila değildi. Sosyal Demokrat bir Hınçak olmayı kendisine verilmesi gereken bir etiket olarak ise hiç görmedi.

Gaydz'daki kalemini takip edenler onun sosyalist öğretileri analiz eden biri olduğunu anlayacaktır.

Sadece son makalesi bile Vanik'in adanmış ve mücadeleci kimliğinin kanıtıdır. En yakın Monist arkadaşlarına bile onların 'tok insan' teorisini eleştirerek saldırmaktan çekinmezdi. Şüphesiz, acımasız hayatı, görüşlerinde ve duruşunda da hissediliyordu. Bu durum fikirlerini doğrudan şekillendiriyordu.

Vanik, aynı zamanda katı bir feminizm destekçisiydi. O, kadınların siyasete katkısını ve faydasını herkesten çok önemsiyordu ve kadın oluşumlarına karşı koruyucu bir tavır ahyordu. Onun bu konudaki konuşmaları ve çabaları sayesinde İstanbul'daki Öğretmenler Derneği, toplantılarına kadın öğrencileri de davet ediyordu. Yoldaşların tavrı onlara karşı hep düz ve düşünceliydi.

Bireysel ilişkilerde özellikle kadınlarla Keğam mükemmel bir moralistti. Öğrenci çevrelerinde erkeklerin o veya bu şekilde bir kadın arkadaşa kişisel yakınlık duyulmasını affetmeyen bir tavır gösteriyordu.

Çok iyi hatırlıyorum, Vanik, öğrenci birliğinin bir toplantısı sırasında, yönetici kademeden bir arkadaşın kadınlara karşı aşırı serbest ve açık konuştuğunu belirterek üyeliğinin askıya alınmasını talep etmişti.

Keğam'ın bu duruşunun ve kişisel görüşünün etkisinin Sosyal Demokrat Hmçak Partisi'nin Öğrenci Birliği'nde ve alt komisyonlarına kadar nüfuz ettiğini söylememiz yerinde olur. Bu yüzden de Hınçak Partisi'nde, diğer tüm yapılarda olan skandallar ve hikâyeler hiç olmadı.

Keğam'm biyografisinin bu bölümünü daha iyi anlatmak için herhalde onun sadece bir moralist değil, aynı zamanda parti ve öğrenci birliğinde planlanan işlerin sonuçlandırılması konusunda özel hayatında da tam bir tutkuyla çalıştığını vurgulamak fazla olmaz.

O, İstanbul'daki öğrencilerin israfa sürüklenebilen ve sürekli tehlikede olan hayatını hiç yaşamadı. Kelimenin tam anlamıyla bakir kaldı. Kendi içinde çok güçlü bir ifade bulmasına karşın doğasının kendisini etkilemesine izin vermedi.

Yakın arkadaşlarından bazıları onun bu münzevi hayatının sağlığını ve bazen ruhsal durumunu çok da iyi etkilemediğini düşünüyordu. Bu düşüncelerle gayet 'nazik' yöntemlerle Keğam'ı kandırıp onu 'malum gizli' yere götürerek, arkadaşça yardım etmeye çalıştılar. Ancak aynı 'nezaket' arkadaşlarının utanarak ve şaşırarak ileride Keğam'ın nasıl soğukkanlılığını koruyarak içine düştükleri durumu avantajına çevirip arkadaşlık hukuklarının kurbanları olarak bir derse dönüştürdüğünü anlatacaklardı.

Çevresindekiler bir süre etkilenmiş ve Keğam'ı anlamış olsalar da daha sonra başkası için uğraştıklarını fark etmiş ve caymışlardı. Keğam, utançtan yakasını kurtarmak için şaşkın ve titrek bir halde yarım saat yüzü duvara dönük ve onlarla temas etmeyi reddederek içeride bekledikten sonra, arkadaşlarının bu kötü oyunu sonlandırmasını beklemişti.

Bu kare Keğam'ın kişiliğinin bir parçasıydı âdeta.

***

Ortodoks bir Marksist olan Vanik'in ürkek bir iç dünyası vardı. Hisleri hastalıklı ve umutsuz bir hal inşa ediyordu içinde. Üzülerek söylemem gerekir ki Keğam, yalnız kaldığı zamanların çoğunu bu pesimist iç dünyada geçiriyordu; bu dünyanın etkisiyle acı çekiyor, debeleniyordu.

Vanik, kendi iç dünyasındaki bu çatışmayı dışarıya, hayatına yansıtmamak, ruhsal bunalımlarının, tanıdıkları, arkadaşları ve çevresi tarafından bir zayıflık olarak algılanmaması için çok çaba sarf ediyordu.

Bu yüzden çok azımız Vanik'in içindeki ağıtların varlığından haberdardık. Bu kötümser ve umutsuz halleri bazen sapmalar da gösteriyordu.

Yaralı ruh hali içerisinde Vanik daha çok bir anarşistti. Bu nefsi ve ateşi ile yaşardı. Belki de çok sevdiği Paramaz'a kendisini yakınlaştıran yanlarından biri de bu anarşist ruhu idi. Paramaz da bunun farkındaydı.

Buna karşın stabil bir ruh hali yoktu. Hastalıklı duyguları aralıksız birbirini takip ediyordu. Duygusal anksiyetelerinin sayısı hiç de az değildi.

Tam bu duygusal krizlerden biri sırasında kendisine İstanbul Pera'dan kulübe doğru giderken eşlik ediyordum.

Yolda beklenmedik bir anda durdu.

Yüzünde öyle şüpheli bir ifade vardı ki sanırsınız yüreği ağlıyordu. Soruma cevapla şunları söyledi:

"Bir karınca ezdim..."

O anda yüreği eziliyor ve ağlıyordu. Biraz sonra ise özgürlük okulunun felsefik tartışmalarına gömülmüş, güçlü ile güçsüz arasındaki

kavgayı ve kaçınılmaz ölümü anlatırken, onu kutsamamak imkânsızdı. Zayıf karıncayı ezmemişti o, ona göre karınca ayağı tarafından öldürülmüştü.

Tokatlıyan'a yaklaşmıştık artık. Her zaman olduğu gibi mutluluk ve zevkle doluydu bu dinlenme merkezi.

Keğam camdan içeriye doğru isyankâr bir bakış attı:

"Hrant!" diye bağırdı.

"Nasıl manevi bir tatmin duygusu yaşayacağım biliyor musun, şu içeriye bir bomba atarsam. Havaya uçan bu mutlu insanların cansız bedenlerinin acı içerisinde parça parça yere, ayaklarımın dibine düşmesinden. Görelim bakalım Spenser'in[1] felsefesi gerçekten de doğru mu? Güçlüler gerçekten de onlar mı diye. Parazitler..."

Bu olay Vanik'in kendi ruhsal dünyasının nasıl birbirine dolandığının bir göstergesidir. Fakat daha önce de dediğim gibi arkadaşlarından birçoğu bu durumdan haberdar değildi. Mümkün olduğunca da saklıyordu.

Ben, büyük bir ihtimalle Keğam'ın en yakın arkadaşı olarak, onun yalnız, düşünceleriyle ve duygularıyla baş başa kaldığı zamanlara tanık oldum.

---

1 Herbert Spencer (1820-1903): Spencer, evrimin insan bilgisi ve deneyimi açısından önemine işaret ediyor, insan karakteri ve sosyal kurumlar dahil olmak üzere, evrenin tüm yönlerinin gelişiminin evrimsel olduğunu, ancak en güçlü olanın hayatta kalacağı ilkesiyle uyumlu olarak çalıştığını ispat etmeye çalışıyordu. Burada vurgu sosyal Darwinizm (social Darwinism) üzerineydi. Evrimin insan doğasına ve insan topluluklarına uygulanması olan sosyal Darwinizm, ABD'de büyük bir ilgiyle karşılanmıştı. Spencer'in ütopik görüşü en güçlü olanın hayatta kalması yoluyla sadece en iyilerin yaşayabileceğine ilişkindi. Gidişatın doğal düzenine herhangi bir müdahalede bulunmamak şartıyla insan mükemmelliği kaçınılmazdı. Bireyselcilik ve ekonomi üzerinde durdu, eğitim ve barınmayı desteklediği gerekçesiyle devletin, insanların yaşantılarını düzenleme girişimlerine şiddetle karşı çıktı. SCHULTZ, Duane P.& SCHULTZ, Sydney Ellen (2002) A History Of Modern Psychology.

Bu kötümser ve içe dönük düşüncelerinin hepsini günlüğüne yazma alışkanlığı vardı. Derin düşüncelerini, taşıdığı yaraları, haksızlıkları yazdığı bu günlüğü göstermek için kimseye güvenmezdi.

Merak bir yandan, Keğam'ın iç dünyasını daha iyi anlayarak ona etkin bir şekilde yardımcı olabilme isteği diğer yandan, beni Vanik'in anı defterini gizlice almaya itti. Defterden sonsuz gözyaşı ve kan akıyordu âdeta.

Keğam'la ruhsal hüznü, çektiği işkence ile ilgili konuşmak kaçınılmazdı. Kalbindeki yaraları açmam, onları tedavi etmeye çalışmam ve nazikçe acılarını dindirmem gerekiyordu. Defterin ortadan kaybolması bu konuyu açmam için bir fırsattı. Zaten o da şüphelenmeye başlamıştı.

Hüzünlü bir kış akşamıydı Keğam'a misafirliğe gittiğimde. Dışarısı dondurucu soğuktu. Keğam'ın eve çok az uğrayan amcasıyla birlikte kaldığı Gedikpaşa'daki küçük odası da bir o kadar soğuktu.

Havadan sudan konuşarak başladığımız sohbetimiz sırasında sık sık denesem de asıl konuya girmek için cesaretimi bir türlü toplayamadım. Keğam sobayı yakmakla meşguldü. Tam odunlar alev tutmaya başlıyordu ki cebimden günlüğünü çıkararak ateşe attım ve

"Keğam, unut geçmişini, çektiğin acıları ve sorunlarını; yeni bir hayata başla" dedim.

O an benim de ne anlama geldiğini bilmediğim birkaç anlamsız cümle daha ekledim.

Vanik alev topuna dönmüş, taş kesilmiş, tek bir kelime bile etmeden bezgin bezgin geçmişini yakmakta olan alevlere bakıyordu. Birkaç dakika öyle kaldı. Gücünü topladığında kara gözyaşları asılıydı kirpiklerinde.

Artık başka bir söz söyleyemedik ikimiz de. Mezarlık sessizliğinde birkaç saat geçti. Yorgunluktan bitap düşmüştüm ve uykuluydum.

Sabah erken kalktım. Daha gün yeni ışımıştı ki gözlerimi açtım; Keğam odada yoktu. Ceketi ve şapkası köşedeki sandalyenin üzerindeydi.

Uykum kaçmıştı bir kere.

İçimi yabancı ve tedirgin bir his sarmıştı. Sabırsızca Keğam'ın içeri girmesini bekliyordum. Bir saat kadar bekledikten sonra dışarı çıktım ama onu bulabileceğimi ummuyordum zaten.

Daha trafik başlamamıştı. Uzun bir süre dolandıktan sonra dönüş yolunda, nihayet Keğam'a rastladım. Kafası açık, ceketsiz, kederli ve buz tutmuş bir halde başı önde eve dönüyordu.

Geceyi nerede geçirmişti? Nasıl bir deneyim yaşamıştı bu genç ve soluk hayat? Çok sonraları öğrenebildim o geceki maceralı Saraybırnu yürüyüşünü.

***

Aylar, yıllar geçti ve bu geçen uzun zamana karşın Keğam'ın ruh halinde çok az değişiklik oldu. Parti çalışmaları giderek artmaya ve ağırlaşmaya başlamıştı, dolayısıyla bu gönüllü ve bağlılık gerektiren tempo içerisinde Keğam kendini yaralayan iç dünyasında yalnız kalmaya daha az vakit bulabiliyordu.

Her şeyin üzerine Balkan Savaşı kapıya dayanmıştı. Ben Van'a gitmek için İstanbul'dan ayrılıyordum. Keğam'ın bir yılı daha vardı hukuk fakültesini bitirmek için. Onu, eğitimini tamamladıktan hemen sonra anavatana gelmeye ikna etmeye çalışıyordum birlikte çalışmak için.

Yazışmalarımız bu bir yıl içerisinde kesintilere uğrasa da devam etti. Başka bir şekilde bağlantı kurmamız mümkün değildi zaten.

Bir sonraki yıl bir iki mektupla kendisini Van'a geri dönmesi için ikna etmeye çalıştım. Avukatlık mesleğinde iyi kazanç elde edebileceği imkânlar vardı. Öte yandan Bay Hampartsum Yeremyan[1] kendi

1 Hampartsum Yeremyan, eğitimci: 1901, Van, Berdaşen (Erm. kaleköy) doğumlu. Manvel Marutyan anılarında Van'da bulunan Protestan Okulu'ndan "Yerem-

okulunda ondan yararlanmak istiyordu. Mektuplarıma tabii ki cevap alıyordum, ancak Keğam tekliflerim konusunda hep sessiz kalıyordu. Sadece sık sık aldığı eğitimden şikâyetçi olduğunu yazıyor ve Avrupa'ya gitmeyi düşünüyordu. Son bir kez daha Van'a gelmesi için kendisine bir telgraf gönderdim. Aradan çok zaman geçtikten sonra, kendisi üzerinde fazla baskıcı olduğuma ve davetimde daha da ısrarcı olursam benimle ilişkisini kesmeyi bile düşünebileceğine dair birkaç satır cevap alabildim.

Şaşırdım, niyetim onu kızdırmak değildi oysa. Ama sert bir cevap vermişti. Öte yandan da Keğam'ın Avrupa'da gerçekten başarılı olmasını istiyordum.

Bu son mektuplaşmadan sonra aylar süren bir sessizlik oldu.

Çok geçmeden insanlık, savaşın kâbusu ile inlemeye başlamıştı. Türkiye zaten hazırlıklarını yapmış ve halkı askerlik görevine çağırmıştı.

İşte bu korku dolu günlerden birinde, İstanbul'dan *Puzantiyon*'un[1] birkaç sayısı geçti elime. Gazetenin iç sayfalarında alt köşelerden birinde Keğam'ın kaleminden çıkan birkaç cümle gözüme ilişti. Van'dan gelen bizim mektuplarımızın da tutulduğunu ve buna istinaden dikkatli olmamız gerektiğini yazıyordu.

Biz o zaman bu kısa satırlardan çok az şey anladık. İçinde bulundukları acınası ve tehlikeli gerçeklikten bir fotoğraf karesiydi sadece gözümüzün önüne gelebilen.

yan'ın okulu" olarak bahseder. Hampartsum Yeremyan'ın kör olduğu ancak herkesi sesinden tanıyan iyi bir eğitimci olduğunu anlatır. Protestan misyonerlerin kurduğu bu okulda eğitim on bir yıldır. Hampartsum Yeremyan ise müdürüdür. Yeremyan okulda tarih dersleri vermektedir. Protestan okulunda öğrenim parasızdı. –*Ermeni Soykırımı (Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları)* Verjine Svazlian, Belge Yayınları / Tarih Dizisi

1 Puzantiyon: İstanbul'da yayınlanan günlük gazete; sahibi Puzant Kecyan.

İlerleyen günlerde İstanbul'dan çıkan bir ferman ile Van'daki parti yöneticilerimizin rütbe sırasıyla tutuklanıp Divan-ı Harbe teslim edilmeleriyle daha nesnelleşecekti bu satırlardaki mana.

Savaş ilanından sonra, olası asker alımlarından ve tutuklamalardan zar zor kurtulan ve İstanbul'dan kaçarak Van'a gelebilen arkadaşlarımız, bizlere oradaki tutuklamalar ve olası tehlikelerle ilgili bilgi verdiler. Suçlama, partinin İttihat'ın yöneticilerine geniş çaplı ve büyük bir suikast hazırlığında olduğuydu.

Keğam ilk kertede tutuklanmamıştı ancak kaderden kaçamayacaktı.

İşte bu yüzden Keğam, arkadaşlarının da önerisi ile askerî okula girerek hükümetin dikkatinden uzaklaşacağını düşünüyordu.

Bu atmosferde gelen olaylar zinciri ile Vanik askerî eğitime girmeye zorunlu kalmıştı. İçten içe lanetlediği, ideolojik anlamda da hep yargıladığı askerî eğitime...

Arkadaşlarımız, Keğam'ın her akşam askerî eğitimden dönüşte hem fiziki hem ruhsal olarak ne kadar yorgun evin yolunu tuttuğunu anlatıyorlardı. Aynı şekilde Vanik semte girdiği andan itibaren içten, ama bir o kadar da zorlama bir duruşla yürüyordu sokaklarda, özellikle tanıdıklarının önünden geçerken. O duruş ona cesaret veriyordu. Askerlere verdiği gibi.

Eğer ruhsal anlamda buna bir açıklama getirmek gerekirse, o da Keğam'ın kendisini yenilgiye uğramış ve zedelenmiş göstermek istememesiydi. Hayatta ve vaaz ettiği mücadele düşüncesinde bir esir haline gelmişti.

Nitekim, onun bu askerî takıların altındayken bile devrimci fikirlerinden vazgeçmediği ve arkadaşlarıyla fikirlerini paylaştığı, onları ikna etmeye çalıştığı bilgileri de geliyordu.

Öyle zamanlar olmuştu ki, Keğam etrafına topladığı Müslüman arkadaşlarına sadece militarizme değil dünyadaki emperyalizme karşı mücadelesini ve fikirlerini anlatıyordu.

Okuyucularımız anlayacaktır ki bunlar, ateşle oynanan bir ortamda oldukça cesur hamlelerdi.

Bu olaylar bize Keğam'ın hayatının en derin ve kara zamanlarında bile manevi cesaretini, dayanıklılığını ve gücünü koruyabildiğini gösteriyordu.

Çok geçmeden Vanik de arkadaşlarının kaderini paylaştı. Askeriyedeki hayatı da onu genç yaşında tutuklanıp hapishanedeki çok sevgili dostlarının yanına gitmekten kurtaramadı.

Bu şekildeydi işte hain ellerin, kaderin bıçağı ile Ermenileri yok edecek planlarını hayata geçirmeye başlaması.

Türklerin kana susamış katliamlarının ilk kurbanları oldu 20 arkadaşımız. Onlardan biri de nur içinde yatsın, arkadaşımız Vanik'ti.

Şuna eminim ki, çok sevdiği Paramaz ile kol kola darağacına yürürken, manevi cesaretini koruyordu ve emindi ki özgürlüğün kızıl gündoğumu onların ve onlar gibilerin kanları ile yazılacak...

BİR MAHPUSUN KARANLIK DÜŞÜNCELERİ VE TEREDDÜTLERİ
(Doktor Benne'nin hayatından)

Barmani

Tamamen kişisel bir anımı anlatacağım. Ancak bu şekilde onun moral değerini sizlere anlatabilirim.

Büyük savaşın ikinci üçaylarındayız. Türklerin büyük savaşa katılımlarının ilk şaşkınlığını bir çeşit güven ve küstahlık izliyor. Bir hatanın yolunda devam etme isteği giderek artıyor ve tüm çabalar tek bir amaç için. Millî bir irade yaratmak. Öyle ki olayların tamamı buna adanabilsin.

Onlar parlak gelecek hayalleri ile sarhoş olmaktan memnundu. Bizler de onları bu sarhoşluğun içerisinde görmekten. Daha bu rüyadan uyanamadan kafalarını taşa çarpıp parçalayacaklardı. O dönemki düşüncemiz bu şekildeydi ve hapishanedeki arkadaşlarımızı ziyarete gittiğimizde de onları bu yönde umutlandırıyorduk.

Yargılamalar baştan beri iyi gitmiyordu. Yargılananlar tümüyle hüzün içerisindeydi. Belli belirsiz bir ölüm kokusu vardı havada. Böyle durumlarda insan umutlarına daha çok bağlanıyor. Türklerin savaşa katılmasının kendileri için olumlu bir gelişme olduğu kanaatindeydiler. Türklerin gelecekteki yenilgilerini ve karşılaşacakları zorlukları göz önüne alarak kendilerine daha adaletli davranacaklarını sanıyorlardı.

O zamanki genel kanı da bahar aylarında savaşın, merkezi hükümetlerin yenilgisi ile sonuçlanacağı yönündeydi.

Ancak gerçek öyle değildi. Savaş hiçbir zaman mahkûmların durumunun daha iyi olmasını sağlamadı. Divan-ı Harb amansız bir duruş sergiliyordu.

Zaman kazanıp yargılamaları ötelemek mümkündü.

Çok yakında doğacağını düşündüğümüz o güzel güne kadar ötelemek...

Olaylar cesaretlendiriciydi; Rus ruleti Karpatlardan aşağıya dönüyor ve Avusturya'yı tehdit ediyordu, yukarıdan da Doğu Prusya basınç yapıyordu. Zaman kazanmak adına Doktor Benne bir hastalık kapmayı başarmış, kendisini uyuz etmiş ve hastaneye naklini sağlamıştı.

Onu Maltepe Askerî Hastaneye yatırmışlardı, ama hâlâ tutukluydu.

Görevim gereği, askerî yetkilerimden ötürü onun inine girme şansım oluyordu. İlk endişesi benimle ilgili, onu ziyaret etmemin sorun yaratacağı konusunda uyarmak oldu. Apoletlerimin beni ölümsüz yapmaya yetecek kadar güçlü olmadığını söylüyordu; Vanik'i kurtarmaya yetmediği gibi. İlk konuşmalarımız kısa ve kesik oldu. Türkçe ve görevle ilgili. Zamanla ikimiz de bu konudaki dikkatimizi azalttık ve görev dışındaki ziyaretlerim sıklaştı. Nefer gardiyanların bizim görüşmelerimize bakışlarının kötü gözle olmadığını düşünüyorduk.

Doktor Benne kendini gardiyanlara sevdirmiş ve saygı duymalarını sağlamıştı. Hak ettiği özel muamele ile ilgili kötülük yapmıyorlardı. Onun yerinin kendi yanları olduğuna inanmıyorlardı. Ona aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek için bir otorite bile vermişlerdi.

Bu durumdan cesaret alarak, süngülerle donatılmış askerlerin gururla hapishanenin kapısını gece gündüz demeden bana açtıkları gerçekliğini göz ardı etmeden akşam ziyaretlerimiz başladı.

Her çeşit konudan konuşuyorduk. An gelir bir hapishanede kapalı olduğunu unuturdu. Dışarıdan ona gerekli her türlü haberi iletiyordum. O zaman çok değerliydi gazetelerin satır aralarından iletilen bu

çeşit notlar. Hapishanedeki arkadaşlarımızdan orada olan bitenle ve davadaki gelişmelerle ilgili de kendisini bilgilendiriyordum.

İkna edici ve makul kanıtlarla Türk-Alman ittifakının gelecekteki yenilgisini sebeplendiriyordu. O dönemde Almanya Marne ovasına[1] saldırıyordu ve Komutan Hindenburg[2] art arda galibiyetler alıyordu. Umuyordu ki Türkler dış politikalarını ve ordularını kayda alarak iç politikalarını da değiştirecekler. Kendi alın yazıları da dışarıdaki olayların gelişmesine bağlı olacaktı.

Ama daha sonraları kendisi de dış etkilerin bu durumu değiştirmeyeceğini ve savaşın uzun süreceğini kabul etti. Bu da geleceği görmeye çalışan gözlerinin önünü sisle kapatıyordu.

Taşradan kötü dedikodular geliyor ve halk arasında ürkek bir fısıltı halinde yayılıyordu.

Zeytun isyanı, Everek sorgulamaları ve ölüm kokan tutuklamalar havayı korku ve tedirginlikle doldurdu. Bu olaylar bizim çocukların durumunu daha da ağırlaştıracaktı.

Umutsuzluk demeyeyim ama kötümserlik bir an hâkim oldu kişiliğine ve harekete geçme isteği doğdu.

Doktor Benne'yi tanıyanlar onun günlük hayatta dahi ne kadar cesur kararlar aldığını bilirler. Sıska, kuru bedeninin içerisinde bir o kadar kuru, inatçı ve kararlı bir doğası vardı.

Bir gün hapishaneden kaçmaya karar verdiğini açıkladı. Bu haber sadece benim ve doktorun bilgisi dahilinde olacaktı. Ona bir kadın el-

---

1 Marne I. Dünya Savaşı sırasında nehir sahillerinde ve civarında yapılan iki gayet büyük zayiat ortaya çıkaran modern muharebe ile ismini dünyaya duyurmuştur. I. Marne Muharebesi, savaşın başında, 1916'da Fransız-İngiliz ordularının Alman ordularının ilerlemesini durdurması ile dönüm noktası olmuştur. II. Marne Muharebesi ise 1918'de Yüz Gün Taarruzu içinde yapılmıştır.

2 Paul Von Hindenburg (1847-1934). I. Dünya Savaşı'nda görev alan Alman kumandan.

bisesi bulacaktık. Bir gece gübre yığınlarına bakan ve yumuşak toprağı olan taraftaki camdan atlayacak, sonra kıyafet değiştirip kaçacaktı.

Plan bana imkânsız gibi gelmedi. O pencereden atlamak kadar kolay bir şey yoktu çünkü. Kendisinin benim güvenliğimle ilgili tedirginliklerini düşündüğümü sanmaması için bu konuşmanın sonrasında tekrar önermedim kaçışı.

Birkaç gün sonra kıyafet hazırlanmış ve gelmişti. Son akşam çok dokunaklı ve üzücü bir vurgu ile bu kaçışının bana zarar vermesi ihtimalini vicdanının taşıyamayacağını söyledi. Açıkçası benim de üzerine görülmemiş bir vurdum duymazlık gelmişti o zaman, bu kaçışın sonuçlarını çok az düşünmüştüm. Suçlu bir onaylama ile kendiliğimden: *"Onlar nasılsa ben de öyleyim!"* dedim.

Onun dediklerini yalanlayarak, benim başıma bir şey gelmeyeceğini vurguladım. Benden şüphelenmeyeceklerini belirtim. Ama ne çare, kesin kararla yapacağından geri durmuştu. Ortak bir zemin bulmuş olduğumu sanarak, hastaneden uzaklaşmamı önerdim, ben becayiş olarak başka bir yere giderdim, o da kaçışını gerçekleştirirdi. Birkaç gün düşündükten sonra bunun da beni tehlikeden uzak tutmayacağı fikrini benimsemişti. Planı beğenmedi, ben de başka yere tayin olamadım.

Bir süre sonra başka bir kaçış planı yaptı. O kadar benzersiz ve anlamsızdı ki şaşırmamak imkânsızdı. Divan-ı Harb hapishanesine geri dönmeyi talep edecek ve nakli sırasında kendine has bir yöntemle silahları ve süngüleri işlevsiz hale getirip kaçacaktı. İstediği malzemeler binbir güçlükle tedarik edildi.

Ancak bu kez de hapishanedeki arkadaşlarının durumunu ağırlaştırıp onların yargılanmalarını daha da acımasız hale getirmekten çekindi.

Bu planları gerçekleştirmemesindeki sebepler arasında hâlâ onları 'varsayılan suçlardan ötürü' ölümle cezalandırmayacakları ihtimali vardı.

Öyle ya da böyle, darağacında arkadaşlarının yanında sonsuzluğa gitti.

Darağacında ipe teslim olmadan ettiği *"Siz biz 20'leri asıyorsunuz, arkamızdan 20 binler gelecek intikamımızı almaya"* sözleri, gelecekte olacaklarla ilgili ne kadar büyük umutlar taşıdığının bir göstergesiydi.

Bu inançtır ki onlara fikirleri uğruna ölme cesaretini verdi.

ARAM AÇIKBAŞYAN

Entijen

Gerçek adı Krikor Garabetyan'dı. İstanbul'da hukuk okurken anavatandaki acıları da yakından takip eden o nadir taşralı gençlerdendi. Hınçak Partisi beden bulmadan çok daha önce İstanbul ve uzak diyarlarda asi ve devrimci bir eğitim almışlardı onun gibi öncü isimler.

İstanbul örgütü şekillendikten sonra Aram onun en dikkatli, uyanık ve çalışkan güçlerinden biri olmuştu. Hınçak Partisi ve devrimcilik tarihinde Kumkapı'daki Antranik eyleminin[1] çok önemli bir yeri vardır. Ermeniler ilk kez siyasi bir konuda sokağa çıkıyorlardı. Bir yakarış için değil tam tersine bir talep için. Bir bakıma, Ermeni sorunu, doğunun bir sorunu olarak ilk kez bu tarihi eylemle görünür oldu. Dönemin önemli tarihi gazeteleri böyle diyorlar. Garin'deki [*Erzurum*] Hınçak eyleminde çıkan kavgadan sonra İstanbul'da yapılan bu eylem düzenleyicileri için bir abidedir. Eylemi düzenleyen

1 Kumkapı Gösterisi: 27 Temmuz 1890 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un Kumkapı semtinde gerçekleşen siyasi eylemdir. Harutyun Cangülyan, Mihran Damadyan ve Hampartsum Boyacıyan gösteri sırasında bir manifesto okuyarak İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni ve Osmanlı yönetimi altındaki Ermeni Ulusal Meclisi'ni, Ermeni sorununa karşı kayıtsız kaldıkları gerekçesiyle eleştirdi. Patrik, Yıldız Sarayı'na yapılan yürüyüşe katılmaya zorlandı. Gösterinin ve saraya yapılan yürüyüşün amacı, padişaha Ermenilerin yoğun yaşadığı illerde gerekli reformları yapması ve Ermenileri Kürt ve Çerkes gruplara karşı güvence altına alan Berlin Antlaşması'nın 61'inci maddesini bir an önce uygulamaya alması için çağrı yapmaktı. Katılımcılar Kumkapı'da Patrikhane önünde toplanmaya başlarken zabitler kalabalığın etrafını kuşattı. Çıkan çatışmada pek çok zabit ve gösterici yaşamını yitirdi. Bu olay üzerine hem Patrik, hem Sultan harekete geçti. Bu olayın ardından Ermeni devrimci gruplar somut bir başarı elde edememiş olsa da Hınçak yanlısı Ermeni basını gösteride gösterilen direnişi ve cesareti öven haberler yayınladı. Daha az ses getiren benzer gösteriler 1890'lı yıllarda çeşitli yerlerde devam etti. Kaynak: Hovhanissian, Richard G. (1997) The Armenian People from Ancient to Modern Times. New York. St. Martin's Press, 218-9

ana organizatörlerden biri de Aram'dı. Onun hayatının iniş çıkışları, partinin kuruluşu, yayılması ve faaliyetleri ile o denli iç içedir ki, birini diğerinden ayırmak mümkün değildir. Hepsi birlikte birbirini tamamlayıcı bir bütün oluşturur.

Özellikle Aram'ın biyografisi yazılmaya değer.

Çokyönlü bir kişilikti. Cesaret verici, yararlı ve örnek alınası biriydi.

Kumkapı'daki eylemin ardından Atina'ya giderek oradan önemli talimatlarla görevini yerine getirmek için ülkeye geri dönmüştü. Vapurda kendisini yargılayan tanıdık bir hâkimle karşılaşmış, uyanık bir şekilde kendisine görünmeden saklanıp gizli bir şekilde ülkeye girerek yakasını kurtarmıştı.

12 yıl boyunca partinin Küçük-Hayk bölgesinin temsilcisi olarak merkez komitede zorlu bir görevi yaptı. Küçük-Hayk'ta özellikle Şebinkarahisar özsavunmalarında en önemli rolü oynadı. Aram'ın adı Türk hükümetine bir dönem korku salmıştı. Hükümetin en sert uyarılarına rağmen o elini çekmiyordu. Her yerdeydi; sadece Küçük-Hayk'ta değil. Aram kendi yetki sınırları içerisinde Harput'u da almıştı. Kendi bölgesindekilerin güvenini ve saygısını kazanmıştı. 5 yıl boyunca partinin merkez yönetim kurulu üyeliğinde bulundu (1904-1909).

6. Meclis Genel Kurulu toplantısında delegeler, Aram'ı Türkiye merkez yönetim kurulu üyesi olarak seçti. Konumunun kendisine getirdiği rahatlıklardan feragat ederek, görevini vicdan ve samimiyetiyle yerine getirdi.

Aram'ın hayatından bir kesit

1909'da Zork-Marzıvan'dan [*Merzifon*] ablukaya alındıklarıyla ilgili kötü haber geldi. Hiç beklemeden cesur bir karar alınması gerekiyordu. Merkez Yönetim Kurulu İstanbul ve çevresindeki Hınçak bürolarına haber ileterek, silahlanmalarını ve ani bir emirle daha önceden belirle-

nen hedeflere saldırılabilmesi için hazır bir şekilde beklemelerini bildirdi.

Episkopos Arşaruni o dönem Patrikhane'de vekildi. Yoldaş Sabahgülyan ve Aram, Hınçak Partisi adına vekile acil bir talep göndererek, Genel Komutan Mahmut Şevket Paşa'ya başvurmasını ve ona 24 saat içerisinde Zork-Marzıvan ablukasını kaldırmaz ise Hmçakların İstanbul ve çevresinde çatışmaya gireceklerini söylemesini istedi. Episkopos Arşaruni bir anlığına titredi. Aram'ın gözleri kıpkırmızı olmuş, ellerini oraya buraya sallayarak:

"*Sırpazan*[1] *sana son kez söylüyorum, eğer hemen gitmezsen sana da aynısını yaparız. Aşıkyan*[2]*'a yaptığımız gibi... bilmiş ol!*" dedi.

"*Biliyorum çocuğum, seni o zamandan tanıyorum*" diyen vekil gerçekten de yola düştü. 4 saat sonra geri dönerek telgrafın kendi gözleri önünde yazıldığına ve gönderildiğine Aram'ı ikna etti. Gerçekten de böyle olmuştur.

Aram 48 yaşındaydı ama acılarla dolu hayatı içinde yaşlanmıştı. Meclise milletvekili seçildi ancak kabul etmedi. Mütevazı, sessiz ve ihtiyatlı doğasıya tüm arkadaşlarının sevgi ve saygısını kazandı.

İttihat'ın katliamcı ruhu onun dalgalarından kaçmasını istemedi.

O öldü ama arkasında parlak bir çizgi bıraktı.

Aram, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin tarihinde ışıldayan bir abide olarak kalacak.

---

1 Ermeni kilisesinde bir din görevlisi mertebesi.

2 Patrik Keremetli Khoren I. Aşıkyan (1888-1894): 26/03/1894'te Kumkapı'da dini ayin sırasında Ermeni Patriği Horen Aşıkyan'a suikast girişiminde bulunulmuştu. Agob Karabetyan'ın tutuklandığı ve teşvikçisinin Eğinli Mazlumyan olduğu dönemin belgelerinde yazar. Aşıkyan suikastın ertesinde istifasını sunar ve yerine Episkopos Arşaruni vekil olarak atanır. Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No 52 kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi.

YERVANT TOPUZYAN
(Emekçi)

S. Arabyan

Tam bir Ermeni köyü olan *Bardizag*'ın[1] hakiki bir çocuğuydu. Eğitimini Nerses Şuşanyan karma okulunda almıştı ve İzmit'in İdadisi'nden daha mezun olmadan Hmçak sıralarında yer aldı. Ruhunu tamamen ona adadı.

Eyy Yervant*ig* tüm İzmit taşrasında kim tanımaz ki seni! O bölgenin organizatörü ve propagandistiydi. Hepsi sayarlardı onu. Belki yaşı küçük, daha körpe ancak ateşli ve devrimci ruhu ile her zaman tüm köylüleri ve emekçileri kendine çekerdi.

Yervant*ig*, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin çalışkan *Bardizag* biriminin yayın organı *Baykar*[2] [*Mücadele*] adlı gazeteyi önce tabaka baskı tekniği ile sonra da matbaada basmaya başladığında, 23-25 yaşında bilinen bir sima haline gelmişti.

Onun devrimci ruhu o kadar yüksek ve tükenmek bilmezdi ki, mücadele konusundaki tartışmalarda asla yorulmuyordu. Yüreğinin en derininden samimiyetle adanmıştı işine.

Hâlâ dün gibi hatırlarım, İzmit bölgesinde Osmanlı Milletvekilliği seçimleri başlamıştı.

Yervant*ig* seçim kampanyası propagandistiydi. Adapazarı ve çevre köylere gider, parlak fikirleriyle İttihat'ı ve onun politikalarını so-

---

1 Bardizag: Şimdiki adı Bahçecik. Kocaeli ili Başiskele ilçesine bağlı semt. İzmit Körfezi'nin güneyinde, Samanlı Dağları'nın eteğinde yer alır. Ermenicede "küçük bahçe" anlamına gelir. Bugün Ermenistan'da Aragatsotn vilayetinde aynı adlı bir kasaba da bulunmaktadır.

2 1911-1914 yılları arasında Bardizag'da yayınlanmış Ermenice gazete.

palardı. Onlara hep engel çıkarırdı. İttihat'ın adayının yerine Rum bir milletvekili[1] seçtirerek başarılı da oldu.

O zamandan itibaren İttihat hükümeti iyi gözle bakmadı kendisine, onu idam edene kadar.

Eyy Yervant*ig!* Bizlerden, ailenden, arkadaşlarından ve sevgili *Bardizag*'ından geri dönmemek üzere ayrıldın. *"Gidiyorum ama geri geleceğim sevgili kızkardeşim"* diyordun seni o kadar seven şefkatli kızkardeşine.

Emekçi!.. Ne kadar tatlı, ne kadar güzel ve ne kadar düşündürücü bir isim.

Ölümün darağacından oldu, ama sen hep bizim kalbimizdesin. Bir avuç Ermeni var oldukça sen ölmeyeceksin.

Eyy emekçi! Darağacına çıktığında, daha ip boynunda ve taburenin üzerindeyken din görevlisi son duanı yerine getirmek için sana yaklaştığında, cebinden beyaz mendilini çıkarıp şöyle dedin: *"Der hayr*[2] *bu kuru mendili anama ver. Bilsin ki hiçbir zaman gözyaşlarıyla ıslanmamıştır!"*

İşte son isteğin yoldaş. Bizim kalbimizde ve zihnimizde hep taze kalacak olan düşündürücü ve duygu dolu son sözlerin bunlar oldu.

Saygıyla anıyorum.

---

1 Bahsi geçen Meclis-i Mebusan'ın II. ve III. döneminde Aralık 1908-Ağustos 1912 tarihleri arasında görev yapan Anastas Mihailidis'tir. İzmit'in 3 mebusu bulunuyordu. III. Mecliste İttihat ve Terakki 3 mebusun da kendisinden çıkmasını istemiş ancak Topuzyan'ın çalışmaları sonrasında bağımsız olarak mebus seçilmiştir. İzmit'te aynı dönemde İttihat ve Terakki'den Canbulat İsmail Bey ve Ahmed Müfit Bey mebus olmuşlardır.

2 Ermeni kilisesinde evli din görevlisine verilen ad.

20'LERDEN BİRKAÇI

VAHAN BOYACIYAN *(Ruben Garabedyan, Çemişgezekli)*: Hınçak Partisi'nin 25 yıllık çalışma arkadaşlarından biriydi. O daha yoldaş Hanzadyan zamanında kişisel fedakârlıklarıyla Amerika'daki Hınçaklar arasında dahi oldukça tanınmış biri olmuştu. Alçakgönüllü bir şekilde Hınçak Partisi'nin kuruluşunda ve Amerika'daki örgütlenmede etkin oldu. Bulgaristan, Romanya, Mısır, Rusya ve Kafkas bölgelerinde birkaç kez temsilcilik görevi üstlendi.

2 yıl Türkiye Merkez Yönetim Kurulu üyeliği de yaptı. Kendi doğduğu yerden seçilmiş bir Ermeni Millî Meclisi üyesiydi.

Birkaç kez çok önemli ve tehlikeli görevlerde yer almış ve başarılı olmuştur. Saf, kendi önemini inkâr eden, fikrî anlamda tam bir devrimciydi. Hınçak Partisi'nin palazlanması ve gelişiminde özel yeri vardı. 1900 yılında Londra'da tehlike çok yakınından geçmiş ve kurtulmuştu. En sevilen ve sayılan yoldaştı. Henüz 40 yaşında olmasına karşın devrimci hayat onu çok çabuk olgunlaştırmıştı. Son ana kadar da siperde kaldı.

MURAD ZAKARYAN (*Hagop Ğazaryan*): Muş'un Tsork köyündendi. Daha 35 yaşında. Dinç, yiğit, delikanlı. Golitsin'in son sürgünlerindendi. Hayatta kalabilmişti. Paramaz'ın en yakın, güvenilir askeri olmuştur. 1903'ten sonra ülkenin askerî işlerinin düzenlenmesiyle birebir ilgilenmiştir. İlk çalışma alanı Muş ovasıydı. Ermeni-Tatar çatışmalarına katılmıştı. Bağımsız Ermenistan'ın en yürekli savunucusudur.

"Öleyim ama o ideal uğruna..."

Murad'ın son elvedasıydı bu sözler...

ABRAHAM MURADYAN 26 yaşında partinin İskenderiye bürosu üyesiydi. Kibar, sorumlu bir askerdi. Yiğit bir ruhun bedene bü-

rünmüş haliydi. Az konuşup çok çalışan o eşine nadir rastlanan askerlerden.

MİNAS KEŞİŞYAN *(Giresunlu, çiftçi Minas, Kapriel Keşişyan, Sarı Khaçik)* 35 yaşındaydı. Ermeni-Tatar Savaşı'nda özellikle Yerevan ve Şuşi bölgelerinde yaptıklarıyla ve boyunun kısalığı ile tanınıyordu. Kafkasların yerli bürokratlarının ve despotlarının korkulu rüyası olmuştu. İşleri ve kahramanlıklarının hepsi ayrı ayrı birer hikâye konusudur. Çılgın bir Hınçak ve askerdi.

ANGUDİ BEDROS *(Bitlisli, terzi Sımbat Vartan Kılıççıyan'ın oğlu)* Daha 30 yaşındaydı. Askerî grubun üyesiydi. Hınçaklar arasında korkusuzluğu ile ünlüydü. Bir dönem Bitlis ve Muş bölgeleri arasında ilişkiyi koruyan askerî sorumluydu.

ARMENAK HAMPARTSUMYAN *(Denizlili):* 27 yaşında, cesur, kendini adamış bir gençti. Eşi bulunmaz tatlı doğası ile bilinirdi arkadaşları arasında. Kendisini askerî alanda özellikle bomba üzerine eğitmişti. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi İskenderiye bürosu üyesiydi. Mükemmel bir nişancıydı, asla ıskalamazdı.

KAREKİN BOĞOSYAN *(Arakel Boğosyan'ın oğlu)* Şebinkarahisarlı. Hmçak Partisi sorumlusu, cesur bir asker. 30 yaşında. Hamid rejiminde Kafkaslardaydı. Anayasadan sonra İstanbul'a dönmüştü. Muhbir Arşavir'e suikast girişimi nedeniyle hapsedilmişti.

BOĞOS BOĞOSYAN *(Mikayel Boğosyan'ın oğlu)* Kuyumcu, saatçi. Agn'h [*Eğin*], sonradan Bafra'ya göç etmiş, 53 yaşında. Samsun bölgesindeki çalışmalarıyla tanınmıştı. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin Bafra biriminin ruhuydu. Dürüstlüğü sebebiyle etrafındakiler ona saygı duyarlardı. O bölgede İttihat'ın en korkulu muhalifiydi. 7. Delegeler Genel Kurulu'na katılmıştı.

"İllegal topraklarda kalmalıyız ve devrimci isyanımızın taktiklerini kucaklamalıyız."

"Bağımsız Ermenistan! Yönetimde mi? Siyasi olarak mı? Ayrı mı? Yoksa Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak mı?"

Kurulda bu sorunların tartışıldığı bir sırada yaşlı yoldaş üzüntüden titreyerek ve inleyerek şunları söyler:

"Yoldaşlar! Oyalanmanın zamanı değildir. Biz artık Türkle birlikte yaşayamayız. Ya isyan edelim, çarpışalım ve kurtulalım ya da hep beraber ölelim, katledilelim, daha fazla dayanamayız. Eğer galip gelmemiz mümkün değilse, her gün parça parça öleceğimize, bir günde hepimiz ölelim..."

Görülmesi gereken bir sahneydi. O yaşlı adam, tek tek kendi bölgesinde İttihat'ın yaptığı Ermeni katliamlarını anlatıyordu. Kalabalık bir ailenin reisiydi. Kutsal kitabın öğütlerini yerine getirmek, ruhunu ve bedenini kurtarmak için saf bir inançla yukarıda Tanrı'ya, aşağıda da devrime güvenen bir Protestan'dı.

HAGOP BASMACIYAN *(Ğazar'ın oğlu)* Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin Kilis bölge şefi. Aynı şekilde o bölgenin şevkli bir çalışanı. Kısa ve öz konuşan, kırılgan bir doğaya sahipti. Paramaz'ın göz ağrısı öğrencisi. Kilikya bölgesine silah taşınmasında dağıtım konusunda gözle görülür önemli bir rol üstlenmişti.

Kişisel sloganı *"Kilikya ile birlikte, Bağımsız Ermenistan!"*dı. Dağlı Ermenilerin dürüst doğasından gelen taze düşünürlerden biriydi. Ermenilerin yıldızının yükseleceğine içten inanıyordu. İttihat'a karşı Kilikya Bölgesi'ndeki en güçlü propagandayı kendisi yapmıştır.

TOVMAS TOVMASYAN *(Vahan'ın oğlu)* Hınçak Partisi Kilis Bölgesi üyesi, okul müdürü ve öğretmen. Saf ve şevkli bir çalışan olmuştur. Birkaç kez tehlikeli görevlerde yer almıştır.

YEREMYA MATOSYAN *(Gibrianos'un oğlu)* İstanbullu alışılmışın dışındaki uyanıklığı ve fiziki gücüyle tanınırdı. Yeremya her

yönüyle tam bir askerdi. İstanbul Hınçak organizasyonunun askerî ruhuydu.

MIGIRDİÇ YERETSYAN *(Abuçekhli[1], Hovhannes'in oğlu)* Harput'un Hınçak şubesinin çalışkan müdürü. Yorulmak bilmeyen bir propagandist ve çalışandı. Halkın silahlanmasında çok büyük işler yapmış, önemli roller almıştır. İttihatçılığın yenilmek bilmeyen düşmanı. Ruhunun güçlü bir karışımı ve sarsılmaz bir karakteri vardı. Dava için fedakârlık duygusu en üst düzeydeydi.

HOVHANNES DER-ĞAZARYAN *(Gesaryalı [Kayseri])* Okulda öğretmendi. Surp Garabed Vank'ınm [*Manastır*] çocuklarından. Gesarya bölgesi propagandisti. O bölgedeki halkın silahlanmasında büyük rol üstlendi. Hovhannes çok hareketli bir gençti. Konuşmaktan çok sessizliği tercih ederdi. Sarsılmaz bir karaktere sahipti. İttihat'ın Gesarya temsilcisi sürekli olarak ona saldırıda bulunuyordu. Hatta birkaç kez suikast girişiminde de bulunuldu. Suikastlardaki amaçlarını onu asarak gerçekleştirdiler.

KARNİK BOYACIYAN: *(Krikor Boyacıyan'ın oğlu)* Cesur bir gençti. 27 yaşında. İstanbul askerî grubun etkili üyelerinden biriydi. Hınçak askerinin yüreğinin büyüklüğünü ve atikliğini onda görebilirdiniz.

---

1 Abuçekh (Apçağa): Eski adı Ağın, şimdiki Eğin veya Kemaliye'nin bir köyü. Abuçekh adının Ermenice genitiv halinden (Abçekha) türemiş olmalıdır. Ancak adın nihai kaynağı meçhuldür. 1914 Osmanlı sayımlarına göre bu köyde 1066 Ermeni yaşıyordu. Surp Nişan isminde bir kilisesi ve Varaka adında bir okulu vardı. Türk nüfusu köyde 958'di. (ç.n.)

3. BÖLÜM

SAYGI SÖZÜ

20

Dikran Gamsaragan

1915'te idam edilenlerin etkisi altında yazılmış olan bu parça, Ermeni romanının kurucularından tanınmış yazar Dikran Gamsaragan[1] *tarafından kaleme alınmıştır.*

"İzin ver! İzin ver ki yükselsin bu kana bulanmış piramit,

Ona dizilmiş taşların her bir basamağı vatan için bir barikattır,

Onun kaidelerinin her biri gelecekteki özgürlük mabedin için bir temeldir."

T. Homoll

Boğarak öldürdüler onları ölüm direklerinde. Çünkü vatanlarını çok sevmişlerdi. Ruhlarında özgürlüğe olan inançları vardı.

El ele ölmediler onlar. Kurşuna dizilme onurunu da vermediler onlara. Zalimin köleliği karşısında savaşçılardı onlar. Ama Türk, hain varsaydı ve serseri katliamcılar gibi astı onları. Celladı oynuyordu

1 1866 yılında doğdu. Kadıköy'deki Aramyan Ermeni Okulu'ndan mezun oldu. Genç yaşta Fransızcadan çeviriler yapmaya başladı. Çeşitli makaleler ve öyküler yazdı. 1886-1887 yılları arasında Masis gazetesinde yazıları çıkmaya başladı ve büyük ilgi gördü. Başyapıtı Varjabedin Ağçığı (Öğretmenin Kızı) 1888'de tefrika halinde Arevelk gazetesinde yayımlandı ve aynı yıl kitaplaştırıldı. 1892-1893 yıllarında Krikor Zohrab'ın editörlüğünde yayınlanan Masis haftalık gazetesinde öyküleri yayımlandı. 1894'te Gamsaragan ailesi Mısır'a yerleşerek İstanbul'daki işlerini, sigara üreticiliğini devam ettirdiler. Dikran Gamsaragan bu sebeple edebi çalışmalarına zaman zaman ara vermek zorunda kaldı. Meşrutiyetle birlikte değişen siyasi ortamın da etkisiyle 1910 yılında tekrar İstanbul'a geldi. Yeni hikâyeleri, romanları ve piyesleriyle üretmeye devam etti. Tutkulu bir realizm mücadelesi verdi. 1919'da Fransa'ya giderek Paris'e yerleşti. 1941'de Vichy'de hayata veda etti. (ç.n.)

Türk, Ermeniler de kahramanlar... Ama darağacının ipi her zaman onların elinde olmayacak.

Nasıl yargıladılar? Türk kılıcına alışmış ellere adaletin terazisi o kadar yakışmıyordu ki, koyunlarında idamla mahkeme salonuna girdiler tiyatrolarını oynamaya. Türk'ün adaletiydi bu. Ermeni vatanseverler bu iğrenç boyunduruğu silkelemek için eylem örgütlemişlerdi. Kanun niyeti cezalandırmıyordu ama. Eğer bir suikast var olsaydı o zaman ceza mahkemesinin işiydi bunu yargıya taşımak.

Katliam eylemiydi sadece katliamcı mahkemenin yetki alanına giren. Nerede olmuş böyle bir olay? Suç nerede? Savaş zamanından biliriz ki askeriyenin o çelik gibi mutlak kanunları işler ve harp mahkemesi suçluyu cezalandırır. Ama suçlunun, suç üstü yakalanması şartıyla. Oysa bizim çocuklar bir yıldan fazla bir zamandır hapishanede sürünüyorlardı.

Harp mahkemesinin yargıç askerleri, ki onlar da kendilerini vatanı korumaya adamışlardı, herkesten daha iyi anlıyor ve şaşırıyorlardı, kendi milleti için doğruca ölüme bakan bu kötü kaderli yiğitlere.

Yine o yargıçlar boğdu onları.

Onların askerî şanıydı bu. Kanunları 20 Ermeni'nin ölümünü istemişti.

O 20'yi 800 bine bağışlamadılar.

Ama ip hep onların elinde kalmayacak. Hesap saati gelecek ve ödeyeceksiniz.

Sefiller. İbre ilerliyor büyük saatte. Haçlıların silahları sınırlarınızda inliyor. Ödeyeceksiniz. Tarihte hiçbir suç cezasız kalmamıştır, kan kanı çağırır.

Ölen 20'ler yan yana, Ermenilerin kahramanlığı onuruna yükselen sütunlardır.

Ermeni davasının zaferi kurban istiyormuş demek ki. Yüce Tanrım!.. Ne yavaş, zahmetli ve acı doludur bir milletin kurtuluşu.

Öldüler Ermeni evlatları! Fikirleri hâlâ yaşıyor. Çalışanlar yok oldular ama iş ortada, hareket devam edecek. Kurtuluşun tohumlarının müreffeh olması için kanla kutsanması gerekiyormuş hep.

Şanssız, hayranlık uyandıran yiğitlerimiz. İstanbul, perdelerin ardından sessiz sedasız ağladı sizlere. Bana göre bu şehrin gözyaşı bile lanetli bir sanat parçasıdır.

Gecenin karanlık gölgesinde gömdüler sizleri sessizce. Ölülerinize bile kin tutarak. Ama yarın Ermeni bayrağını kefen yapıp, dünyanın toprağını mezarlarınızın üzerlerine dökmek için getireceğiz size.

Hangi din görevlisi geldi sizin son sözlerinizi duymaya?

"Kızıl arzın din görevlisiydi o. Der Husig'i göndermiş olmalılar. O sizin idam gömleklerinizden veya sizi asan iplerden birer parça getirecek bizlere ki kutsal birer anı olarak saklayalım.

Ölümünüzü bekleyenlere, kurtuluş güneşinin ilk ışıklarının Vaspuragan'a kadar yayıldığını hemen havadis ettiniz değil mi? Ve tabii ki, darağacında asılırken gözleriniz son bir kez gökyüzüne baktığında haçın usulca Ermenistan'ın üzerine indiğini gördüğünüzü söylediniz onlara.

Ey benim vatanımın bahtsız çocukları, felaket sizlerin civan hayatlarınızı hasat etti. Sizlerin yerleri bizim kalbimizdir. İki anne var cenazelerinize ağlayan, sizlerin anneleri ve milletiniz. Milletiniz sizin ikinci annenizdir. Ah! Ölümün beyaz gömlekleri sizlere üniforma olarak yakışmamıştı. Bizim sizlere daha ihtiyacımız vardı.

Sizlerin cenazelerinizin gömüldüğü hendeklerin ve cansız bedenlerinizin önünde saygıyla eğiliyoruz. Her Ermeni'nin kalbinden size gönderilen öpücükler mezarlarınıza çiçek olarak dökülsün ve üzerinizi örtsün.

Hayır! Ruhlarınızın ardından *hokehankist* yapmayacağız. Ruhlarınız artık millî duygularınızla huzura ulaşmıştır. Gomidas anıtsal bir şarkı besteleyecek sizler ve sizin gibi yiğitler için.

Mezarlıkta, İstanbul'da bir köşe var şimdi, millî bir adak yeri. Şimdi o hendekten ilham alıp gözyaşlarımızı tutarak kararlılıkla yürüyeceğiz.

"İzin ver! İzin ver ki yükselsin bu kana bulanmış piramit, ona dizilmiş taşların her bir basamağı vatan için bir barikattır, onun kaidelerinin her biri gelecekteki özgürlük mabedin için bir temeldir."

İzin ver! İzin ver!

Ki yükselsin o kana bulanmış piramit...

***

Ermeniler damla damla ölüyorlar.

Ermeniler damla damla ölmesinler diye, Ermeniler bir kez daha ölecekler ki Ermeniler yaşasın.

Paramaz

SON KEZ

L. Kand

Son bir kez tüm güçleriyle çarpıştılar. Bir yanda ayaklar altına alman hakları, diğer yanda yükselen şiddet. Tarihi sultanlarla dolu doğunun en görkemli günüydü.

O tarih, yatağanın[1] kanıyla kontrolsüz bir şiddet ve sonu gelmeyen berrak gözyaşlarıyla sulanmıştı.

Tarih, samimi anlamda artık tanıdık değildi. Fatal ve nirvananın o klasik topraklarında bireyler ve halk değişemeyen talihlerinin içinde dejenere olmuştu.

İçinde bulunduğu bataklıktan kendini kurtulacak olan harekete geçecek Ermeni halkıydı. O yolda ilk adımı kendisi atarak, baskı altındaki halklara ilerleyecekleri yolu gösterecekti.

Birçokları o yolculuk sırasında düştüler. Ermeni toplumu kurtuluş sunağına en güçlü ve bilinçli yoldaşlarından bir demeti kurban etti, ancak hiçbir zaman başladığı işten vazgeçmedi. Hiçbir zaman davasının zaferiyle ilgili kuşkuya ve umutsuzluğa düşmedi.

Zalimlerin baskısı ne kadar ağırlaşırsa Ermeni halkının kanlı göğsünden çıkan kurtuluşun ışığı da o kadar güçlendi.

Onun gücünün yankıları ulusun sınırlarını da geçerek, asırlardır haklarından mahrum edilmiş, hareketsiz kalmış, toplumları mücadeleye ve isyana teşvik ediyordu.

Ermeni devrimciliği artık bir milletin bir halkın, hareketin aidiyetinden çıkıp insanlığın ve tüm ezilenlerin öncüsü olmuştu.

---

1 16. yüzyılda yaygınlaşan bir kılıç çeşidi.

Sultanların ayaklarının altında ezilen doğu halklarının kurtuluş davasını canlandıran, eşit olmayan bir savaşta mücadele eden Ermeni devrimcileri, zalimi kendi ininde vurmaya karar verdiler.

Son bir kez tüm güçleriyle saldırdılar.

Doğunun ezilmiş halklarının asırlık toprakları darağacındaki o 20 devrimcinin ayakları altında toplandılar ki onlar ölümleriyle kurtuluş gününü görebilsinler.

Doğunun vicdanlı tarihi böylece Ermeni devrimcilerin kanıyla beslendi. Geçmişte olduğu gibi bugün de tarih, milletlerin şaşı hesaplarından uzaktır. Tarih, hep adının yüceliğinin verdiği yerde kalır. O her zamanki gibi saf rejimlerin hâkim kılındığı sonuçları yazacak.

GEÇİT TÖRENİ

M. Sarksiyan

20 ölümsüzlerin anısına

Irkımın kurtuluş meşalesini taşıyan yiğitler, ölümlerin en onursuzuyla ölümsüzleştiniz siz!

Doğuştan suçla bezenmiş, kurnazlığın mükemmeliyetine ulaşmış insanlar, kendi milliyetçiliklerinde körleşip sizleri öldürünce fikirlerinizin de yok olup uçacağını sandılar.

Darağaçlarınız düşmanlarınız tarafından dikilen meşaleler oldu.

O meşalelerin aydınlattığı uzakta, karanlıktaki yollardan, ablalarınız ve ağabeyleriniz yürüdüler. Yüce ideallerinizi yüreklerinde saklayarak, ışıksız, yakıcı çöl diyarlara götürdüler sizlerin hayallerinizden bir bölümünü.

Orada sizin darağaçlarınızın gölgesinde dipsiz mezarlar kazıldı. Cellatlarınızın zorla yeniden inşa etmeye çalıştığı büyük imparatorluğun karanlık fikirli hükümdarları, yaşam hakkından sonsuza dek mahrum etmek amacıyla koca bir milleti gömmeye çalıştılar.

Milletin kaderine yazılmış olan sizin çelik gibi iradeniz, çarmıha gerilecekleri tepeye doğru giden dikenli yollardan dağ gibi yüksek onursuz bir haçın ağırlığını taşımak için, ırkınızın çocuklarına güç ve dayanıklılık aşıladı.

Güç ve katliam bir arada, silah bırakmış bir halka saldırırken, sizler tüm Ermenilere kırmızı alarm vererek onları millî özgürlük mücadelesine davet eden öncüler oldunuz. Balkanlardan Basra'ya, Kafkaslardan Sina'ya. Haç ve ölüm kardeş olup aralarında kırmızı ve siyah mührü vurmuşlardı bir ırkın alın yazısını kazımak için. Onlara

bu sonsuz ve sınırsız dünyada yaşayacak bir avuç kadar toprak bırakmayacaklardı.

Bugün bir gösteridir. Çaresizlik ve umutsuzluk çığlıkları kopmayacak göğsümüzden.

Ne yas, ne ağıt!

Ağlamaya veya yalvarmaya gelmedik buraya, toprağınızı ziyaret etmeye geldik. Gururunuzu ve onurunuzu kutlama gösterisidir bu. Yapıtlarınızı yad etmek, mezarlarınıza coşku ve mutluluk, alkış ve çiçek getirmek için geldik. Sizlere, bu mezarların üzerinden yükselen ruhu sahiplenen ağabey ve ablalarınızın bugün hâlâ orada, Beyaz Deniz'in[1] kıyılarından yüksek dağlara, Harkan[2] ve Ulniya'da[3], Sis[4] ve Dzovk'ta[5] sizlerin başlattığı mücadeleyi pekiştirdiğini, varlıklarını yok etmekle tehdit eden güçlerin kafasına demirden yumruklarını indirmek için mücadele ettiğini müjdelemek için geldik.

Yüce Davraz'ın[6] eteklerinden Amanos'un zirvesine kadar, sizin ideallerinizi ölümsüzleştirecek olan, üç renklidir[7] ki dalgalanıyor.

---

1 Rusya'nın kuzeybatısında, Barents Denizi'nin kıta içine doğru oluşmuş bir uzantısıdır. Batıda Karelya ile kuzeyde Kola yarımadası ile kuzeydoğuda da Kanin yarımadası ile çevrelenmiştir. (ç.n.)

2 K.S. Harutyunyan'ın 2006 yılında Ermenice ve Rusça olarak yayınlanan, 13. yy sonlarında ve 14. yy başlarında Kilikya Ermeni Kilisesi'nde yönetim birimleri adlı tezde bu yer, Kilikya Ermeni kilisesinin sorumluluk alanında bulunan 7 bölgeden biri olarak geçiyor. (ç.n.)

3 Ulniya: Zeytun bugünkü Süleymanlı, Maraş. (ç.n.)

4 Küçük Ağrı. (ç.n.)

5 Dzovk Erm. Gölcük, bugün Elâzığ iline bağlı Sivrice ilçesi ve çevresine verilen ad. (ç.n.)

6 Davraz Dağı, Isparta'nın doğusunda, Isparta ve Eğirdir'e 25 km mesafede yer alan, Toros Dağları'na bağlı 2637 m yüksekliğinde bir dağdır. (ç.n.)

7 Üç renkli (Erm. Yerakuyn): Kırmızı, mavi, turuncu olan Ermeni bayrağına Ermenicede verilen bir isim. (ç.n.)

ŞEHİTLERE

Aram Ceviz

Kurşun gibi ağır iniyor ölüm haberi
İstanbul'un kubbelerinden aşağıya
Yaralı siyah bir kumruyla birlikte
Yedi baharlar ağladı, ağlamaktalar
Civan ömürlerinizin külleri üzre

Dünyalar ürperdi ve şafağın yıldızları titrediler acıyla
Sizin zamansız ve hoyratca düşmenize bakarak
Bir tek celladın yüreği sevinç doldu alçakça

Açın ey şehit kardeşler, açın altın kapısını mihrabınızın
Açın, altı yüzyılın ilk ürünlerini getirdim sunağınıza
Açın, müjdelerle geldim, sevinçler getirdim
Yirmi anıt gibi yirmi darağacınızda mağrur ve gururlu
Bayrağı dalgalanıyor Ermeni halkının
Özgür bağımsız Ermeni halkının

Türkçeye çeviren: Pakrat Estukyan

KURTARICILAR

S. *Karyan*

İdam edilen 20'lerin yüce, soylu ve kutsal anısının önünde eğilen her Ermeni'nin göğsü millî bir onurla kabarır. Çünkü onların anısı bizlerin asırlardır süren varlık mücadelesini simgeler. Ermeni ırkının bilinçli ve tükenmez dürüst milliyetçilik ruhunu, vatanseverliğini ve fedakârlık üzerine kurulu haklı zaferini muhteşem bir şekilde yansıtır.

20'ler ve onlarm savunduğu fikirler olmadan Ermeni toplumunun onuru ve hali ne olacaktı?

Düşünmek bile hepimizi resmedilemeyecek kadar korkutucu bir telaşa ve dehşete düşürüyor.

Tarihi ve amansız düşmanımız içindeki insafsız kişiliğini, katliamcı siyasetini, yok edici aşağılık canavarını 20. yüzyılın yeni silahları, sahtecilik, yalancılık ve dolandırıcılıkla örtmeyi başarmıştı.

O, uzaklarda, karanlık fırtınalardan beslenen ve ufukların üzerine kurulan keskin ve öldürücü, korkutucu, varoluşuna kast edecek darbe tehdidini öngörmüştü.

Zalimler, kinini güvercin görünümlü göğsünde, dertsiz ve sorunsuz bir şekilde ısıtıyordu. Ermenilerin yürekleri 1887'de Sultanın kirli kılıcını parçalamak için, yüce devrim bayrağı ellerinde meydana indiklerinde ruhlarını eriten bu resmin önünde durmuş korkuyorlardı. Bu kez Ermenilerin varlığıyla birlikte, onuru, geçmişi ve tarihi de tehlike altındaydı. Ölümü göze alan onlar Sasun'da, Zeytun'da, Küçük Hayk'ta ve Van'da tepelerde sallandılar, kıvrandılar ve hücum ederek Mongol ırkının sefil Mongol çocuklarının önlerine bıraktığı maskeyi paramparça ettiler.

Devrimci gençlerimiz, sabırsızca her türlü tehlikeyi ve eteklerinden damlayan ölümü görmezden gelerek, onlara kötü gözle bakan, kınayan, lanetleyen, kötü muamele eden sefil milletinin fertleri için bile hedef olmayı göze alarak, Ermeni halkının acımasız kaderine basılan mühre karşı harekete geçtiler. Ermeni ırkının temiz alnından *"Biz Turancı celladımızın kanlı neslinin hain psikolojisini ve korkunç çağrısını hayata geçiren İttihat'ın dostlarıyız veya dostlarıydık"* yazısını kaldırmak için fedakârca temiz kanlarını akıttılar.

Ermeni toplumu gerçek ve doğru dostlarını böyle tanıdı. Gerçek siyasetinin, övülesi kesinliğinin ve ileri görüşlülüğünün, dürüst kişiliğinin ve inatçı mücadelesinin farkına vardı. Onları, ırklarının kurtuluşu için ikna olmuş, kararlı ve değişmez bir ışıkla şehitliğe götüren kararlı adımları seyretti.

Onlar dayanılmaz bir onursuzluktan azat oldular. Şimdi gözleri parlak ve berrak gökyüzünde, eşi benzeri görülmemiş bir ihtişamla parlıyor. 20 çift yıldız. 20 paha biçilemez çocuğun anısına. Takip ettikleri amaç ile birlikte evlat edinildikleri gökyüzünden bağırıyorlar:

"Size! Size görevdir benim varlığım! Bağımsızlık, şöhretim ve özellikle onurumdur kurtarıcılarınız."

PARAMAZ'IN ANISINA

Z. Nemtse

Paramaz'ı 1910 yılında yakından tanıdım. O zaman *Arevelk*'te[1] daimi editördüm. Halen gözümün önündedir hüzünlü ve sıska siması. Kemikli yanaklarında hafif bir kırmızılık ışıldardı. Size konuşan sert bakışları en rahatsızlık verici, hırçın düşüncelerini bile ifade ederdi, her an beyninden dışarı fışkıracakmış gibi.

Arevelk'in çalışmalarına birkaç ay eşlik etti. Paramaz haftada birkaç gün düzenli olarak gündemin millî ve siyasi konularıyla ilgili makaleler yazardı. Isıran bir üslubu vardı, sert eleştiriler de baharatıydı. Parti eğitimi sayesinde bu konudaki bilgisi hiç eksik olmazdı. Sağa sola, kaleminin acımasız darbelerini indirirdi. Kaleminin sivri oklarını yönelttiği bir siyasi parti olduğunda, onun dayanılmaz şiddetini hafifletmek mümkün olmazdı.

Onun çalıştığı dönemde Arevelk Taşnaktsutyun[2] karşıtıydı. Bilmem kaçıncı kez doğrultusunu değiştirdikten sonra. Paramaz da bu imkânı partiye karşı olan çılgın savaşını sürdürmek için geniş bir şekilde kullanırdı. Taşnak Partisi'nin en ateşli karşıtlarından biriydi. Sürekli günün sıcak gelişmeleriye ilgili tartışırdı. Uzlaşılmaz ve tutkulu bir şekilde sakinliğini ve soğukkanlılığını koruyamazdı. Muhakkak fikirlerinin kabul edilmesini isterdi, özellikle de mesele kendi kişisel inancı konusunda. Samimi bir imanlıydı Paramaz.

Yaramaz bir zevkle onun ateşli söylevlerini, özellikle de kendi doktrinini ve Marksizmi coşkuyla savunmasını seyretmek için bazen bilerek bir tartışma açardım. Bir keresinde, canı sıkılmış bir halde yü-

---

1 Ermeni Arevelk (Orient) gazetesi, 1884 yılında kuruldu. (ç.n)

2 Ermeni Devrimci Federasyonu. 1890 yılında sosyal adalet, demokrasi ve ulusal öz yönetim talepleri ile kurulan Ermeni siyasi partisi.

züme karşı şöyle dedi: *"Sen böyle meselelere girme, gazetecilikle uğraş sadece."* Amansız çalkantılarını bildiğimden, ona karşı kin tutmazdım hiç.

Ama ne zaman ki normal şeylerden konu açılırdı, o zaman sevimli, içten, devrimci ve siyasi kimliğinden tamamen farklı samimi bir insan ortaya çıkardı.

Sivri dili zihninin özelliklerinden biriydi. Hayr Siva mahlasıyla yazdığı mizah yazıları zevkle okunurdu. Bu olağanüstü bir durumdu bizim edebiyatımızda. Devrimci yazarlar mizaha yaklaşmak istemezlerdi çoğunlukla, hatta olumsuz değer yaratan bir tür olarak görmüşlerdir.

O tarihte Paramaz maddi olarak çok sıkışık bir durumdaydı. Yoksul hayatı yorgun yüzünden açıkça okunuyordu. Devrim ve fırtınalar silinmeyen gerçekliklerinin izlerini bırakmıştı yüzüne. Haftalık birkaç yazıya karşılık ancak 30-40 kuruş alıyordu, ki geçimini sürdürmeye yetmiyordu. Ekşi bir şekilde şikâyet ediyordu maddi durumundan. Yaşadığı yer karanlık, nemli ve bir tuvaletin yanındaydı. Havadan ve ışıktan mahrumdu. Yeteri kadar da beslenemiyordu. Düzenli olarak sıcak bir yemek ya da açlığını hafifletecek bir şeyler bulma şansı da olmuyordu. Bir gün tanıdıklarından biri Paramaz'ı yemeğe davet etmişti. Teklifi cesurca geri çevirdi. Midesini her gün mahrum bıraktığı yemeklerle doldurup alıştırmak istemediğini sebep olarak göstererek.

Maddi durumunun kıskanılamayacak kadar kötü olmasına karşın bitmeyen bir mutluluk çeşmesiydi o. Samimi anlarında, coşkulu bir dille anlatırdı Kafkaslardaki ateşli devrimci çalışmalarını. Ailesinin ve çocuklarının üzerine şefkatli ve huzurlu vurgular yaparak. Ancak bu manevi zayıflık anı çabucak geçerdi ve hissiz, devam eden meşakkatli koşullarla daimi bir mücadele içerisindeki isyankâr devrimci tekrar görünür olurdu.

Dürüst bir devrimciydi. Çalıştığı yayınevinde de bir devrim gerçekleştirmek istedi.

Günün birinde bana gazetenin sahiplerini kovmayı önerdi. Ona göre bu itibarlı insanlar acımasızca yazın dünyasını ve çalışanları kullanıyorlardı. Eğer uygulamaya geçirmek mümkün olsaydı, benim de memnuniyetle katılacağım yönetimsel bir darbeydi bu.

Bu daracık çevrede planlanan entrika bana acı bir şekilde Paramaz'ın uğrunda şehit olduğu büyük entrikayı hatırlatıyor. Anısında saygıyla eğiliyorum.

20 DARAĞACI

Zaruhi Kantarcıyan

Ne dehşet!

İşte darağaçları yan yana, Beyazıt Meydanı'nda 6 baharın yası içinden bizi seyrediyorlar. 20 beyaz delikanlı, 20 beyaz gömleğin içinden kasvetli ve isyankâr gözbebekleriyle bizleri seyrediyorlar.

Ölümün kara mührünü bastığı, hiçlik duygusunun pembe bir çember gibi düğümlediği cansız gözler, göğe yükselerek sonsuzluğa uğurlandılar soyları için.

Ölüm onların son nefeslerinden dudaklarında kalan tozlara dahi sonsuzluk prangası vurmuştu. Ama o sararmış dudaklarda özgürlüğün sözcüleri rengârenk bir borazan sesi gibi ölümsüzleşiyordu aslında.

Ah! O gözler, o dudaklar ve o yüzler... Soluk, trajik ve isyankâr! Acının çılgın fırtınası gibi inleyerek gelip hüzünle ağlayan yüreklerimize sarılıyorlardı.

Beyazıt; ihanetin yeri, özgürlüğün azizlerinin membası.

Meydan cellatları misafir ediyor. Kan emici sultanların kara tarihi küstahça, sayısız masumun kanıyla yıkanmaya devam ediyor.

Ve şimdi o ölüm kokulu yerden her geçtiğimde, toprağın üzerinde, otların içinde, kaldırımların yanında görürüm hayaletlerini. 20 beyaz titan zalime ve zulüme karşı sımsıkı yumruklarını gösteriyorlar. Bedenimle birlikte yüreğim de titriyor, karanlıktaki küçük bir çocuk gibi.

Ve ben, intikamımı kalbime, gözlerimi de avuçlarıma çakarak, delirmiş bir melankoli ile kalbimin tüm iplerini Turancılara teslim ederek, uzaklaşıp gidiyorum...

20 darağacı, gayeleri için dövüşen 20 şövalye, saygıyla eğiliyorum.

Sizler giyotinin bıçaklarında gururunuzla şehit olarak idealinizin ve fikirlerinizin zaferini inşa ettiniz. Beyaz gömlekli beyaz delikanlılar! Sizler ölümün içerisinde ölümsüzleşmek için şehit oldunuz. Büyük ve ölümsüz oldunuz. Asırlar asırların ardından ölecek ama sizler her yeni doğanla birlikte ve her yeni doğanın içinde ebediyen yaşayacaksınız.

Sizler! Davanın kızıl öncüleri, aziz başlangıçların askerî hocaları!

Sizler! Topraklarınızın altında kaygısız ve huzur içinde, zaferinizin kilometre taşında gururla dinleniniz!

Bununla birlikte bizlerin yürekleri Beyazıt Meydanı'nda 20 darağacının yerine 20 heykel gibi duracak sizlerin kahraman devrimciliğinin anısına. Külleriniz ve bedenleriniz yüreğimizin kutsal kâsesinde, İsa'nın şarabıyla ıslanarak ölümsüz bir parça olarak saklanacak. İsimleriniz, hatıranız, sevginiz ve başlattığınız mücadele, kutsal bir tütsü olarak fikirdaşlarınız ve takipçilerinizin yüreklerindeki tapınakta sonsuza dek yanacak.

NEZREDENİN SÖZLERİ

M. Oşin

Ben 20'leri şahsen tanımam. Ama bizlerin acılarında debelenen ve soyun yücelmesi hayaliyle çarmıha çıkarılmışlara yabancı olmak acaba mümkün mü?

Bütün dünyayı yüreğinde yoğunlaştıran ve bu dünya için çarpan yürekler onlardan değil mi? İşte ben ve benim kana bulanmış vatanımın acıları o dünyanın içinde.

İstanbul'a geldiğimin hemen ertesi günü, nezredenin inançlılığıyla, yüreğimde eşsiz ve anlatılamaz bir sıkışıklıkla Beyazıt Meydanı'na gitmek istedim.

Hıristiyanlığın inancı değil midir adak adamak?

O ideali, o güçlü inancı vaaz eden nice havariler, nice bilgeler ilham almış ve ikna olmuşlardı adağa.

Çok daha gözüpekti Nasıralı, fedakârca Golgotha tepesinde çarmıha gerilirken. Ne zorluklarla haçı o tepeye götürmüştü! Bir bardak sirkeyi içmeden önce ne kadar çok acıyı haykırdı. Bizimkiler ise yıllardır haçın üstündeler. Acı bir burukluk içinde ağırlığı taşıdılar ve acılarını sonuna kadar çaktılar. Doğrudur anavatanlarını delicesine sevdiler. Onu sarıp sarmaladılar, ama hiçbir zaman onun kölesi olmayı kabul etmediler. Ona bağlanmadılar, tapmadılar ve alçalmadılar...

O nadir yürekler kalabalığa inerek eğildiler ama onun açgözlü hesaplarını unuttular. Kendilerini unuturcasına, delicesine sevdikleri ideallerinin aşkına sarıldılar, sonunda beyazlara bürünmek için.

***

Kasvetli ve kederli bir hisle Beyazıt'a yöneldim. Nasıl ve niye gittiğimi bilmiyorum. Bu çok inançlı birinin arzu dolu hareketiydi.

Il est plus fort que moi [O benden daha güçlü]!

Değil mi ki aşkın kederini severiz. Severiz acımızı. Özellikle de güzel ve gururlu olunca. 20'ler için de hissettiklerim böyle bir duyguydu.

Beyazıt'a üzülmeye, hüzünlenmeye ve kötü talihi lanetlemeye mi gitmiştim? Yoksa büyüleyici hatıralarına, hayatın soytarılığı veya kederli ironiye mi?

Tüm güzel ve değerli ideallerimizin canavarlara kurban edileceğini mi düşünmeli? Yoksa hayatımızın, günün birinde *kızıl bir kapris* sonucunda, kitaba çiçek takarmış veya duvara resim asarmışçasına darağaçlarında sallandırılabilecek cani ellerde olduğunu mu düşünmeliydim?..

Herkesin kişisel kaprisleri vardır.

Beyazıt'a adağa gitmek istedi canım, kelebek misali, kanatlarını yakmak için fenere yaklaşan bir kelebek gibi.

İnsan, kelebek olabilir veya bir melek, bilemem, ama insanca düşünürsek, meleklerin pençesinin altında kıvrananlar, ölümlü acılarını ölümsüzlerin acılarının içine gömmeyi severler, hayallerin kucağına atılmayı veya kendinden geçmeyi. Bu bir mutluluk olmasa da hiç değilse talihsizlikten daha farklı bir şeydir.

20'ler gibi hayatın temel haklarından mahrum olanlar içimizde karşı konulamaz ve sonsuz bir özgürlük çabası yaratır. Daha iyi bir hayatın perspektifidir bu.

Önemli değil kısa sürsün bu illüzyon.

***

– Beyazıtttt... Bağırdı vatman.

İstemsizce tramvaydan aşağıya indim. Bir minarenin tam karşısındaydım. Artık hayal etmenin imkânı yoktu, acımasız gerçekliğin

önündeydim. Hayallerimle birlikte beynimden vurulmuş veya toplu iğne ile tahtaya çakılmış bir böcek gibi duruyorum.

Minareleri seyrettim.

Habersizce gelen cinayetin sessiz tanıklarını. Bana korkutucu ve mağrur göründüler. Yerden göğe yükselen kutsallık mı bu, yoksa gökyüzünün göğüs kafesinin ezici laneti mi? Bilemedim.

Fark etmez.

Şu fani dünyada anlayamadık bir türlü neyin lanet, neyin kutsal olduğunu. Çünkü insanlık en iğrenç suçlarını kutsallık adına işliyor ve kahramanlarını da lanetle ödüllendiriyor...

Bu hayaleti zihnimden ve gözümden uzaklaştırabilmem için minareleri bıraktım ve bahçedeki yeşilliklerle çiçeklere yaklaştım. Ama onlar da hüzün koktular bana. Bir an bana çiçekler sanki onlar tarafından dikilmiş gibi geldi. Çiçek gibi hayatları karartmışlardı. Paha biçilemez hayatları parçaladılar canavarca. Ben o solmuş çiçeklerin hayatlarının anısına gelmiştim buraya, kutsal tütsüsüz ve çiçeksiz. Kokuşmuşluğu unutturmak için sahte doğumlardı onlar.

Çiçeklerin ortasında, ağzı açık, korkutucu kudurmuş görünümlü vahşi bir hayvan heykeli var. Onları korkutmasın diye, Avrupai cennet ülkelerden birinden gelenlerden değil o.

Der Zor'dan veya Resul Ayn'dan gelenler bu vahşi hayvanlardan daha vahşi insan-hayvanlar gördüler, insan görünümlü leş yiyiciler. İki ayaklıların sonu gelmeyen çeteleri, masum ve zayıfların servetlerini, onurlarını ve hayatlarını, vahşi hayvanların ise var olma haklarını dahi yağmaladılar.

Ben de çekiciliğini kaybeden o vahşi hayvana şöyle dedim:

– Ah keşke senin etrafındaki tüm insan bedenli hayvanlar da senin gibi hareketsiz kalmış olsaydı çiçeklerin arasında. Bekçi köpeği gibi bekleseler, gelen geçene zarar veremeseler ve dünya üzerindeki kandan başka bir şey ile beslenmeye alışabilselerdi.

Darağaçlarının olduğu yerdeydim.

Bir dua yerinde. Ama sessizce gevelemek için bir duam yoktu. O anda neler düşündüğümü aktarmam mümkün değil. Fakat anladım ki gece vakti bir parça iple Paramazların ve Vaniklerin güzel fikirlerini kafalarına, seslerini de boğazlarına tıkmaya çalışmışlardı Allah'ın adıyla.

Yılan gibi ipleriye halkın vicdanını, özgürlük mücadelesini ve idealini boğabileceklerini sandılar.

Hayatı her şeyi toprağın altına gömmek olarak gören mezarcıların, ruhun ölümsüzlüğüne de inandıklarına siz inanır mısınız?

Nitekim, ruhun ölümsüzlüğü mümkün olsaydı onlar ne kadar rahat olurdu acaba gömerken ve biz ne kadar kayıtsız.

Yıllar sonra onların fikirleri varlığımıza işkence eder, ötelenemeyen doğrular gözümüze görünür ve kişiliğimizi sarsar, bizlere 20'leri asanların sandığı gibi onların sonsuz ölüme gittiğini, unutulmanın uçurumunda kalmadıklarını ve gurur tepesinde durduklarını hatırlatır.

Geride kalan bir nesil var ki o tepeye doğru yöneliyor.

Ne zaman ki insanlar 20'lerin gözlerini sonsuza dek kapamaya çalışacaklar, onların keskin ve ileri görüşlü gözleri üçayaklı darağaçlarının altında, hemen eşiğinin üstünde yeni ufuklar ve şafaklar görecekler. İşte bu sebeple vahiylerin en güzelini, rüyaların en tatlısını ve şakaların en acısını yaptılar bizlere.

Ve şimdi bizler *"Damla damla ölen"*ler, yeni ufuklardan yeni şafaklarla birlikte Benne'nin *"20 binler"*inin zaferini karşılıyoruz.

20 DARAĞACI

Vahakn İçkalatsyan

20 darağacı...

Bu iki kelime millî gerçekliğin önemli bir durağı ve sembolüdür tarihte.

1915 Haziran 2.

Zalimlerin Beyazıt Meydanı'nda 20 yiğidin hayatını aldıkları, yasın ve lanetin kara tarihi.

Kimlerdi bu yiğitler.

Hayatın rüşvetçi açgözlülüğünden yüksekte duran devlerdi. Halkın baskı altında hamur gibi yoğrulmasını, denizleri kaplayacak sefaletini ve acılarını içselleştirerek, fedakâr bir şekilde kendilerini kurban etmeyi denediler.

Köleleştirilmiş bir halka, ondan yağmalananlarla inşa edilen bir özgürlük tepesine doğru öncülük eden, hayatlarını yüce bir ideale adamış titanlardı.

Saf ve temiz fikirleriyle yükseldiler ve kendileriyle birlikte halkı da yücelttiler. Zalim hükümdarlığa karşı mücadeleye ve kavgaya hazırladılar onları.

Tarih bu yiğitlerin hayatlarını onların izinden yürüyecekler için her seferinde hürmet ve saygı ile anacakları bir ders olarak yazacak.

Bu hayatlar ki kendilerinin kanını bütün bir bölgenin kanıyla bağlar. Onlarla ilgili saygı duyulacak her hatıra Ermeni devrimci hareketin tüm anlarını da hatırlatır.

Bölgede köleleştirilmiş bir halka uygulanan baskı ve zulüm, görmek istemeyen gözlerimizin önünde tasarlanıyordu. Bir grup kahra-

man isyan borazanını çalıyor ve Ermeni halkını büyük kutsal kavgaya davet eden devrimci dalgalar yayıyordu.

Ancak, tarihi gerçeklikte devrim işi duraklamıştı. Türkiye anayasal ülkeler dizisine katılıyordu. Yıllarca köleliğin zincirlerinin altında ezilen bir halk, özgürlük hayaliyle sarhoş olmuş, heyecanlanıyor ve mutluluğun sarhoşluğu ile her şeyi unutuyordu. Dönemin sloganı özgürlük ve eşitlikti. Zulümler ve işkenceler sona erecekti artık.

Bu duyguları çok geçmeden hayal kırıklığı izledi. Zalimlik yeni bir teraneyle sunuluyordu sadece. İttihat'm yöneticileri yeni bir siyaseti kabul etmemek için direniyorlardı.

Türkçülük yanılsaması yolları oldu. Adana katliamı anayasal rejimi değersizleştirmek için havayı bir kez daha ağırlaştırmaya yeterliydi. Türkiye yeni despotlarının ellerinin altında kıvranıyordu.

Sosyal Demokrat Hmçak Partisi yaklaşan bu gerçeklikle ilgili kendini hazırlamalıydı. Devrimin girdabı zorbaların tahtını yeniden parçalamalıydı.

Amansız bir kavga gerekiyordu Türk iktidarına karşın. Artık iki milletin alınyazısının birbirinden ayrılması, kesilmesi gerekiyordu.

Sonuç olarak geniş ve derin dünyasıyla bu parti, savaşa girdi. Milliyetçiliğin ekşi tutumundan uzak durarak, Ermenileri, bu büyük milletler ailesine eşit bir fert olarak sokmaya çalıştı.

Hikâye bu düşüncenin kutsanmasına geldi. Ama her şeyden önce önemli bir tehlike vardı. Talat-Enver öncülüğünde ilerledi o tehlike. Tüm Ermeniliğin varlığını tehdit ediyordu. Takip eden olaylar bu söylediklerimizi doğruladılar.

Sosyal Demokrat Hmçak Partisi'nin kesin kararı bu tehlikeyi uzaklaştırmak oldu. Devrimcilerin ani kararıyla entrikalarla dolu bir mücadeleye girildi. Bu yolda tanıştılar 20 devrimci ve zorbaların eliyle darağacına gönderildiler, karşılarında siyah bir hayalet gibi görünen o katliamcı hareketin çarmıha gerilip yok olması için.

Asıldılar...

Ermeni panteonunda, ruhları, zorbaların hazırladığı büyük felaketin kurbanları ve yoldaşlarıyla karşılaştı. Suçlamalar eksik olmadı hiç ama çabucak feshedildi suçlar. Ermeni halkı onların kucakladığı idealleri haklı çıkarmakla kalmadı, aynı zamanda mezarlarının önünde diz çöküp taparak, yirmilerin ne kadar doğru bir yol tuttuklarını anladı. O yol ki kendi özgürlük arayışlarına öncülük edecekti.

Binlerce, milyonlarca masum kanının içindeki o yirmi darağacı, dik duruşuyla birer anıt aynı zamanda. Nesilden nesile anlatacaklar Ermeni kahramanlarının öyküsünü. En dokunaklı ve yürek dağlayıcı anlarıyla vahşi barbarlığın suçlarını ve katliamlarını, korkunç ve iğrenç olayları anlatacaklar. Bunlarla birlikte yiğitlerinin kanıyla başlatılan davanın zaferini yüceltecekler.

Onlar büyük veteran Paramaz'ın ağzından darağacında Ermeni halkına bir miras bıraktı.

Cesur devrimci, son dakikalarında Ermeni halkını onun çöküşünü hazırlayacak Türk entrikaları konusunda uyardı.

Bu günlerde ne zaman ki aramızda benzer fikirler ifade edilmeye başlansa, asılanların o mirasını duymayı öğütleriz insanlarımıza.

Ermeni halkı aldatmalara dikkat et!

20'ler, kanlı tarihten gelen deneyimleriyle, bunların hatırlatıcılarıdır ve geleceğimizin öncüleri.

Takip et onların sesini!

Seni ait oldukları partinin diliyle çağırıyorlar...

SON KAHRAMANLIĞIMIZIN ÇİLEKEŞLERİ

Dikran Zaven

Vanik'in anısına

Siyasi hayatımızda koca bir rol oynayan partilerden Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, İttihat'ın katliamlarından birine şehit verdiği üyelerinin hatırasını ölümsüzleştiriyor.

Kurbanların arasında yer alan Keğam gibilerinin ruhları, beyaz zambak gibi temiz, asıldıkları ip kadar beyaz, kristal gibi berrak, bakir bir gülüş kadar şefkatli ama güçlü ve tutkuluydu. Ruhları özgürlüğün, kardeşliğin ve sosyal adaletin fırtınalı ideali ile doluydu.

Zavallı Vanik...

Gözümün önüne tatlı dışavurumları, kardeşçe duruşu, değerli elleri, eşi bulunmaz özellikleri, gençlik dolu coşkusu, ideale bağlılığı geliyor.

Amansız düşmanlarına karşı bile katliamcı ve kinci duygular barındırmaktan aciz, iyilik ve cömertlik dolu yüce bir ruha sahipti.

Onu yargılayan hâkimlerin suçluluk kararı vermelerindeki cesareti, ne denli kin, nefret, kötülük yapmak için sabırsızlıkla dolu bir ruh halinde bulduklarını düşünüyorum.

Vanik bir mektuptan dolayı kaybetti.

Paris'teki Hınçak Partisi merkezinden gelen bir görevlendirme mektubu.

Dönemini yeni tamamlamış bir hukuk öğrencisiydi.

İdeali *Luys*'un[1] kentine gitmekti; aklındaki ağır fikirleri zihin örsünde dövmek, iradesini yoğun duyguların fırınında keskinleştirmek için.

---

1 Hayganuş Mark'ın 1907'de çıkarmaya başladığı derginin yayınlandığı yer olan İstanbul kast ediliyor olabilir. (ç.n.)

Paris'e gitmek istiyordu ancak davet almaya çalışmadı hiç.

Kendi kişisel eğilimlerini olgunlaştırmak, ideal bir bağımsızlığa olan inancını güçlendirmek için, özgür olmayı tercih ederdi.

Ancak istediği imkânlarda Paris'e gitmek için yeterli olanağı yoktu. Bana kalbini açtı. Fikirlerimle ona faydalı olamadım.

Köstence'deki toplantıdan sonraydı.

Bir gün karındeşen Talat'a karşı kanıtsız bir ihanet gerekçesiyle tutuklanmaların kilidi çözüldü.

Vanik'i de yakaladılar.

Vanik mi! İhanet mi! Asla!

Devrimci jestler, eylemler için yeterli olmadığından değil.

Vanik'i özveri ve fedakârlık konusunda örnek göstermek mümkündü.

Öte yandan, kim demiş ki devrimin tek teminatı bomba ve silahtı!

Öyle olsaydı, bomba ve silah kullanan herkese devrimci denilirdi.

Tam tersi, eğer zamanlama doğru olmaz ise doğru psikolojik zamanda patlamazsa bomba ve silah, tepkinin ve karşı koymanın önünü açar.

Vanik devrimciydi. Gerçek bir devrimci. Beyniyle, hayat anlayışıyla devrimci hareketi veya eylemi yönetebilirdi.

O kahramanlara yakışır bir şekilde, cesurca öldü. Ölümlü ve kırılgan vücudunda yeşerttiği inatçı fikirlerini ölümsüzlüğe götüren basitlikle, 'suç'unun onu mahkûm ettiği aşağılık direğe celladını çaktı.

Ben tüm kalbimle şahidimdir ki Vanik suçsuzdu. Onu yargılayarak mahkûm edenler ancak bir caninin yapabileceği adaletsizliği gösterdiler.

Onun masumiyetinin bu faydasız bilgisi, onun talihsiz arkadaşlarıyla birlikte ortak olduğu kaderi aklımdan çıkmıyor.

Diğerleri için konuşmuyorsam, onları kendisini tanıdığım kadar iyi tanımadığım içindir. Vanik'in durumu üzerinde durmam, adaletin bu memleketin vatandaşlarını yargılamak için nasıl bir açgözlülükle o mahkemelerin üzerinde dolaştığını göstermek içindir.

Bu anlayış uluslararası bir savaşın patlamasıyla birlikte kudurmuş bir deliliğe ulaştı. İnsan yiyen sırtlanlar savaş başladığında alçak kudurmuşluklarına ket vuran zindanların parçalandığını hissettiler.

Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nden asılanlar son dört lanetli yılın, kanlı ve yaslı dönemin duraklamaya girmesinin ilk şahitleri oldular ve halihazırda ölümle ve terörle cebelleşen Ermeni halkının hayatının üzerine düştüler.

İşte bu yüzden, onların hatırası kalplerimizi hüzün ile doldurur.

AĞIR HATIRALAR

Levon Tütünciyan

1915'in baharıydı.

Osmanlı öğrencileri, mezunlarıyla birlikte 100'den fazla 19-27 yaşlarında Ermeni genci de gelecek vaat eden, çalışkan ve hazır bir şekilde askerî akademiyi doldurmuşlardı. Osmanlı ordusuna taze güç ve şevk takviye etmeye hazırlanıyorlardı.

Yazın ve sosyal hayatın yüzeyine kendi renklerini yükseltecek, yeni sarsıntılar ve ışıklar yaratacak, titreşimler yaymaya başlayacak, gencecik, yeni filizlenen İstanbul'un ve hatta Avrupa'nın farklı yerlerinden gelen öğrenci grupları buradaydı.

Olgunlaşarak geleceğin toplumunu oluşturacak olan tüm bu entelektüel birikim, bu zevkli ve sanatsal yakınlaşmalar, Harbiye'nin kapısından içeriye doluşmuştu. Onlar ki, abartılmış, samimiyetsiz ve hain Osmanlılığın vatanının savunulmasını sağlamaya çalışacaklardı.

Hepsini geçtiğimiz gün *Gaydz*'da okuduğum *Gaydz'ın hikâyesi* başlıklı yazıyla hatırladım. Ve diğerleri... *Yergunk*'un[1] etrafına toplanmış Taşnaktsutyun öğrenci grubu gibi.

Hepsi arkadaştı.

Aynı sahnenin ateşli oyuncuları.

Benim için keskin ve acılıydı tüm bunları hatırlamak, hâlâ hüzünlüydü anıları.

O geçip giden günlere dair kişisel yaşanmışlıklar, arkadaşlarla ilgili ızdırap dolu anılardı artık...

---

1 Yergunk: Ermenice sancı anlamına gelir. Taşnak Partisi'nin o dönem yayın organının ismidir.

Gaydz'ın bir sayısında Vanik'in adı anılıyordu, kurucu öğrenciler halkasında. Nasıl hatırlamayacaktım ki, o genci ve onun ansızın gidişini... Üç ay sonrasında korkunç bir şekilde 20 şehit arkadaşıyla birlikte darağacına yükselişini.

***

Üç yıl önce, aynı günlerdi. Harbiye'nin güzel sokaklarında okulun tüm öğrencileri beden eğitimine çıkmışlardı. Bizim yakınımızdaki kıtasında duruyordu Vanik. Biz mutluyduk, etrafımızda kentin gürültüsü ve güzel meraklılar. Aniden bir askerî eğitimci yaklaştı *(kanun*[1]*)* ve kıtanın liderine bir kâğıt uzattı. Kâğıda istinaden asker bağırdı:

– Keğam Efendi!

Vanik sıradan dışarıya çıktı.

– Sizi çağırıyorlar! dedi asker. Gidebilirsiniz. Görevliyi takip edin!

Yüreğimize bir şüphe girdi o an. Hınçaklar tutuklanmışlardı. Vanik Hınçak'tı. Korku dolu iftiralar dolanıyordu. Onun için korkuyorduk.

Vanik'in Taşnak arkadaşlarından biri yaklaşıp alçak sesle ona herhangi bir olayla bağlantısı olup olmadığını sordu. Vanik bize dönerek:

– Hiç şüphem yok, dedi ve ekledi:

– Belli ki gerçekten de Hınçaklarla ilgili. Basit bir soruşturmanın ardından bırakırlar, diyerek Ellerimizi sıkıp akşama görüşmek üzere uzaklaştı.

Hâlâ *kanun*un arkasından Harbiye'nin büyük kapısından girmek üzere dönen ve bir daha aylarca haber alamadığımız silueti gözümün önünde.

***

1 O dönemde polis ve kanun uygulayıcılarına halk arasında verilen isim.

Bizlere, Bulgaristan'a, korkunç haberler geliyor. Ani ve yok edici darbeler.

Temmuz ayıydı. Darağacı, sürgün, kıyım ve entelektüel simalarımızın toplu olarak yok edilmesi. İşte o çiçek gibi gençlerin mezarları. Oradan kurtarılıp koparılmış milletim şimdi yabancı ufuklarda aylak aylak dolaşıyoruz.

Şimdi doğal bir şekilde oluşan fikir yuvalarımız küle döndü.

Biz de dağıldık ve solduk...

20 ŞEHİDE SAYGI

B. Torosyan

Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin İstanbullu üyeleri, bir anıt ile darağacına çıkan yirmi arkadaşlarını saygıyla anmaya hazırlanırken, başka bir Marksist parti üyesi olarak, kendimi çok zayıf hissetmekle birlikte, fedakârca dökülen kanlar ve halkın dürüst emekçilerinin çok güzel anısını sonsuzlaştırmak için birkaç söz söylemeyi borç bilirim.

Darağacında yirmi kişi...

Ermenilerin hayatı, bizim devrimci tarihimiz, buna benzer birçok kanlı sayfa kaydetmiştir. Bizim gerçekliğimizde darağacı listesi çok fazladır. Ama bu yirmi kişi, çektikleri mahrumiyetin ve baskıların hikâyesi ve nihayetinde sürdürdükleri savaşın zaferiyle, Ermeni idealist ve devrimci ruhunu sembolize etmek için, bu son canice dramın tam da ortasında duruyorlar.

Bugün, bu tarihi günlerde, o eski cehennem gibi günlere bir baktığımızda, onlarca yıl diktatör dalgalara karşı benzersiz bir coşkuyla savaşan ve Ermenilerin örgütlü kurtuluş kavgasını şekillendiren, devrimci, yorulmak bilmeyen savaşçılarımız ve şehitlerimiz gözlerimizin önünde daha parlak bir şekilde belirirler.

Hemfikir olduğumuz, şehitlerimizin anısına sunduğumuz bu cüzi saygı, onların özverili bir hamleyle, Doğunun Ortaçağ sınıflarının ve ölüm eşiğinde debelenen feodalizmin mezarını hazırladıkları o faaliyetin sonucudur. Bu yirmi kişi, hayatın ilerici şartlarında, belirli millî anlayışlarla, Ermeni işçi sınıfının, siyasi ideallerin ve onun sınıfsal kurtuluşunun anlatıcısı olarak kurulmuş olan bir partinin mensubudurlar. Bu Ermeni işçi örgütü, ilerici fikirleriyle, sınıfsal bilincin

prensiplerini ve haksızlığa uğramış Ermeni kitlelerinin içinde millî kurtuluşun coşkulu arzusunu onaylıyordu.

Öyle ki, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, sadece uluslararası teorik bir düşünceyle değil, mükemmel işlevsel çalışmalarıyla içimizde beliriyordu. O teorik Marksist düşünceye paralel olarak, millî devrimci kitlesel hareketleri geliştiriyor ve Ermeni halkım kavgaya hazırlayarak, bütün anlatımlarında ahlaki sağlıklı kavramları veriyordu. Ve sosyalizm adıyla tanımlanmış, insan özgürlüğü konusunda ona öncülük etmeyi amaçlıyordu.

Yıllar boyu, kamusal ve siyasi hayatımızı, bu kadar ilerici bir politikayla yöneten, Ermeni halkının özgürlüğü için dökülen çabayı bugün canlı bir işe çeviren, bu devrimci partinin rolünü inkâr etmek asla mümkün değildir.

İşte, her yerde ateşli bir şekilde yayılan sağlıklı sosyalist temellerle beslenmiş ve eğitilmiş, bilimsel sosyalizm ve Marksist ideolojiyle bezenmiş, evrensel özgürlük savaşı için hazırlanan Ermeni işçi sınıfının ilk şehitleridir bu partinin bağrından kopan 20'ler.

Onlar hayatı küçümsediler ve ideallerinin canlı kurbanları oldular. Onlar darağaçlarında son arzularını ve vasiyetlerini cesurca ifade etmekte tereddüt etmediler.

Onların davetine cevabımızı, bu yirmi kişiye duyduğumuz saygı ile vereceğiz. Hepimiz onların anısı önünde eğiliyor ve onların çağrısını takip etmeye ant içiyoruz.

Ruhlarınız şad olsun, şehit arkadaşlar, ruhlarınız huzur dolsun, çünkü darağaçlarının gücü yaptıklarınızı öldürmeye yetmedi. Ermeni halkı, boyun eğmeyen savaşıyla sizin kanlı yolunuzdan yürümeye hazır.

Rahat uyuyun!..

Kutsal anınıza saygıyla...

20'LERDEN İKİSİ

A. Sirvan

Tanrısal ve eşsiz Vanik ve Paramaz'a saygı ve sevgiyle...
Huzurlarınızda eğilerek
A. Sirvan

Hayatlarını, gökyüzüne uzanan kanatsız haçların, o kara haçların üzerinde veren yirmi kişiden özellikle iki tanesi, kendileriyle beraber benden de bir parça götürdüler. Büyük yüreklerinden, yüce ruhlarından silinemez ve ölümsüz bir şey bırakmışlardır benim aklımda ve kalbimde.

Ben sevdiklerimin ölümünden sonra uzun süre, onların artık var olmadıklarıyla ilgili şüpheye düşmüşümdür. Ölüm nedir? İnsanın fiziksel yok oluşu mu? Ah, anıları yaşayan biri için, ne kadar sığ ve küçük bir hesap gerçekten.

Bugün hâlâ, benim için acı ve dermansız olan bir gerçeğe inanmam zor sanki.

Hayran olunası yücelikleri içinde, Paramaz ve Vanik, sadece bahtsız yirmi kişinin değil, ölümsüz bir grubun önünde duruyorlar. Bugün onları yakından tanımanın verdiği ruhsal, yok olmayacak ve yüce memnuniyetle değil, Vanik'in ve Paramaz'ın o yüce grubun devleri, ruhları ve yürekleriyle en kuvvetlileri ve en iyileri oldukları için sevinebiliyorum.

Belki tam da bu nedenle, bu acımasız ama kahramanca ölüm, onları tanıyanlara bu kadar acı veriyordu. Çünkü tanımadığın değerler hakkında, yüreğinde hayranlık veya acı duyarsın, ama ruhlarına yaklaştığında onlara taparsın.

İşte böyle, hayatımın en kederli ve kuvvetli acısını ilk olarak o gün, kardeşimin ve sevdiklerimin ölümlerinin kara ve kızıl haberlerinden de önce, o kara yılın kararmış gününde, Haziranın 15'inde yaşadım. Yirmi güneşin, tüyler ürpertici kararmasının habercisi olarak, Şişli'deki kaçak arkadaşımız Ardaşes ile boğazlarımızdan ağlamaklı hırıltımızı, en acı ağıdı koyverdiğimizde... Biri ufuktan yeni doğmuş, diğeri ise henüz onun merkezinde duran iki güneş, birdenbire kapkara oldular, cansız, soğuk, ışıksız...

Temkinli ve gizli hıçkırıklarımız uzun zaman sürdü, çünkü yapabileceğimiz başka bir şey yoktu, biz silahsızdık ve engellenmiştik, belirgin bir çığlık ve yüksek sesle ağlamak bile yasaklanmıştı.

Peki diğerlerinin kibarlığını ve o on sekiz kişinin fikirsel efsanevi adanmışlığını unutmalı mı? Açıkbaş'ı, Benne'yi, Ruben'i ve Yervant'ı... Tabii ki bu büyük bir suçtu bence. Ama ben kalbimin kapılarını açayım ve oradan bir an iki sevdiğimi göstereyim, bu seferlik benim hakkım olsun.

Aynı düşünce tapınağına inanan bu iki *vartabed*, Vanik ve Paramaz, kendi tanrılarına aynı duaları ediyorlardı. Biri kısık sesle, fısıldayarak; diğeri gürleyerek, hatta tehditkâr. Onların vermek istedikleri mesaj ise duaları gibi aynı vurguya ve ruha sahipti.

Aynı tapınakta ve aynı düşünce için iki zıt güç, biri mütevazılığıyla tanrısal ve harika, diğeri ise cesaretiyle sürekli tutuşan bir alev. Vanik sonsuz affedici, iyilik timsali ve Paramaz ise kötülüklerle uzlaşmamaya inanan, bütün sahtekârlıkları tüm sertliğiyle ortaya çıkaran.

Paramaz'ın kendisi devrimdi, intikamın vücut bulmuş hali, Ermeni özgürlük ve sosyalist hareketinden önemli bir kısmı kendisiyle birlikte götüren, özverili örnek yoldaş ve sosyalist.

Onun cazibesi çocukluk hafızama çok yıllar önce, çok uzaklardan kazınmıştı. Daha 97'de Van katliamından sonraki yıl, *Vaspuragan*'a [*Van*] girişi, tutuklanışı ve meşhur mahkeme hikâyesini duymuştuk büyüklerimizden.

Fakat bu hikâyeler, o devrimciyi görme arzumuzu ilginç bir şekilde daha da pekiştiriyordu.

Ve nitekim bir gün onun tadına vardık, alabildiğimiz kadar zevk aldık ondan. Çünkü kendisi öğrencilere, kendi prensiplerini ve fikirlerini yakından tanımak, bir şeyler öğrenmek isteyen herkese canını verirdi. Paramaz hasta haliyle, kendi sözüne ve vaazına ihtiyacı olan bir grup gençle çevrelenmiş halde geceler boyu sabahlamıştır. Onun cesur, ikna edici, muhteşem bir mantıkla şekillenmiş güçlü sesi bizlerin kalbine hâkim oldu ve bizi kendine bağladı.

Van'da, Harput'ta, Urfa'da, çileli ve madden beklentisi olmadan, sık sık, yarı aç yarı tok kendi derviş havari adımlarını gezdirme imkânı bulduğu her yerdeydi.

Tarihi materyalistliğin bu kuvvetli propagandacısının, bütün derslerini bu zihniyetle çözümleyen ve tatlandıran bu güçlü ve inançlı öncünün, 'kendi cebinin materyalizmiyle' uğraşacak bir dakikası dahi olmadı.

Onun fikirlerine susamış gençler tarafından kendine yöneltilen bilimsel, felsefi tüm sorulara, her şeyi bilmenin sağlam bilinciyle yaklaşırdı ve hepsini memnun ederdi; genel olarak hepsini, öğrenciyi, profesörü, uzmanı ve üniversiteliyi. Onun Marksizm hakkındaki ikna edici ve net vurgusu, karşıt görüşlü birçoklarını şaşırtmıştır.

Paramaz, fikirleriyle inançlı bir Marksist ve ruhen bir anarşistti.

O kara ve intikamcı ruhu körüklemeye çalışanın vay haline! Anında intikam fırtınası patlar ve günümüz insanlığının ahlaksız ve kirli yapısını yıkmak için, Samson'un kolları gibi, dünya üstü güçler arardı sanki. Kendisi mal mülk sahibi, varlıklı bir ailenin evladıydı, ama hepsinden vazgeçmişti. Tüm mağdurların, haksızlığa uğramışların, davasını savunmaya ve var olan sınıfsal adaletsizliklere karşı savaşmaya adamıştı kendini.

Onun, Bakü'nün burjuva ve şantajlarla dolu, anarşist hayatından derlenmiş, 'Rugi Verh' [*Eller Yukarı*] adlı eşsiz dramı, Paramaz'ın ru-

hunun ve inancının gerçek ve net bir yansımasıdır. Onun içinde konuşan, vaaz veren, gürleyen Paramaz'ın ta kendisidir.

İslam payitahtında ve İttihat'ın ocaklarında büyük katliamın planları yapılırken, kendi piyesine seçtiği kahramanı Mişa gibi, sanki o da kendi arzusuyla idam sehpasına gitmeyi istedi.

Ve orada, o üç kollu direğin ortasında sallanmadan önce, Nemesis'in adil ve güçlü kılıcı parçalandığında, beyazlar giyinmiş, sandalyeye çıktığında, son kez, ne acı ve ne anlatılmaz bir zafer coşkusuyla nutuk atmıştı. Ölümü kucaklamadan önceki o muhteşem son sözü... Yaklaşan zaferi, ızdırap dolu ırkına, neşe ve içtenlikle müjdeledi, ölümüyle sevinenlere ise aşağılayıcı saygısız kahkahasını patlattı.

Bizim ve herkesin biricik kutsanmışı Vanik, o berrak ruhu tanımak için belki ileri geri gitmeye, tarihi deşelemeyi denemeye gerek yoktur. Ona yaklaşma ve ruhunun lekesizliğini görme, karakterinin güzelliğini yaşama ve onun yüceliğini tatma fırsatı bulmuş herkese sorun.

Herkes, yaşlı veya genç, okullu veya çarşılı, özgürlükçü veya muhafazakâr, Hınçak veya Taşnak, hepsinin hayranlık ifade eden, hepsinin bir ağızdan söylediği tek bir sözü vardır:

"Yaşasın Ermenistan! Yaşasın Ermenistan!"

Toplumsal hayatlarında belli bir fikri savunanlar ve bunun için savaşanlar, genelde herkesin takdirine layık olamazlar ve herkes tarafından kabul edilemezler.

Vanik bu duruma göre bir istisnaydı ve hatta belki de tekti. Onun şaşmayan çizgisi ve inancı, sağlam iradeli karakteri herkes tarafından ve her yerde sevilmesini sağlamıştı.

Bu satırları kesin bir inançla, onun yüceliğine bir şey eklemeye çalışmadan yazıyorum; eminim Vanik'i seven, Vanik'i yaşayan ve anlayan herkes aynen kabul eder.

Paramaz gibi inançlı bir sosyalistti Vanik de; düşüncelerinin doğruluğuna ve kazanacağına sonuna kadar inanmıştı.

Ustası gibi hayattaki her durumu sosyalist gözlüklerle görmeye alışmıştı. Ve bu inandıklarını karşısındakine belirgin vurgularla, sakince ve büyüleyerek yansıtıyordu.

Bu kadar ağır sosyal çalışmalara rağmen mütevazılığı, insan üstü sayılabilecek derecedeki sabırlı ruhu hayranlık uyandırıyordu.

Kimse onun sinirlendiğini görmemiştir. Bazen kızıp patlamışsa da insani adaletsizliğe, sömürülere karşı olmuştur.

Daha çocukluk günlerimden, okul sıralarından, kalbimde yer etmiş olan ismi ve hatırası, aklıma geldiğinde bana birkaç satırla onu anmayı, aziz gölgesini konuşturmayı telkin ediyor.

1905-1906 kışıydı.

Bizim evde uykusuz geceler boyu çalışarak hazırlanmış bir gazetenin (çalışmalar sırasında ben de görev almış ve bütün parmaklarımı mora boyamaya alışmıştım) gizli dağıtıcılığı görevini, karlı fırtınalı bir gecede, Keğam üstlenmişti.

– Cesaretin varsa benimle gel, dedi.

Hiç itiraz etmeden atladım. Sanırım biraz da tanınmamak için, yüzlerimize yün kaşkollar sardık ve gittik. Gazeteleri yerlerine teslim ettik.

Ertesi gün okulda, sanki bir gece önce bize emanet edilmiş sırrı vurgulamak istercesine birbirimize dostça gülümsüyorduk.

Ben onunla gurur duyuyordum. O benden iki sınıf üstteydi.

Ders aralarında tartışmalarını duymak için yanından ayrılmıyordum. 'Murc' [*Çekiç*] dergisi ve başka bazı periyodikler ve yayınlar bizim toplu okuma konumuzu oluşturuyordu o günlerde. Keğam benim için okuma kitaplarını kendi özel talimat ve tavsiyeleriyle birlikte hep hazır tutardı. 'Verk Hayasdani' [*Ermenistan'ın Yarası*], 'Samuel', 'Khent' [*Deli*] ve 'Gaydzer'le [*Kıvılcımlar*] onun sayesinde tanıştım.

O dönemde onun eğitici ruhunun etkisi üzerimde öyle büyüktü ki, öğretmenlerimden çok ondan çekinirdim.

Yaşadığımız bir olay aklımdan hiç çıkmaz.

O kış, üç sınıfı hep birlikte geniş bir sınıfa oturtmuşlardı. Okul için mecburi bir tasarrufun sonucuydu belki de. Matematik dersine çalışmamıştım ve öğretmenden azar işittim. Bense sırf Keğam uzaktan, bu hazırlıksız halime şahit olduğu için tedirgin oldum, titredim. Bu hissettiklerimin etkisiyle aynı hafta dersten kaçtım. Ve başka bir gün de yine hazırlıksız olduğum için derse girmeye çekindim.

Vanik, Van'dan 1908'de ayrılmıştı ama ruhu bizimleydi.

Onun inancının ve fikirlerinin takipçisi olan öğrenciler, onun aracılığıyla fikir açlıklarını gideriyorlardı.

Keğam burada, '*Gaydz*'ın ruhuydu, tüm varlığıyla onun üstüne titriyordu.

Ona taşradan, psiko-sosyal karmaşık sorunlar hakkında sorular yağdırıyor, bir cevap vermesini ve bizi aydınlatmasını istiyorduk. Zavallı Keğam, elinden geldiği kadar memnun etmeye, açıklamaya, yorumlamaya çalışıyordu. Ve biz devam ediyorduk.

İyi hatırlıyorum, onun aracılığıyla, monizm hakkında, açıklanması zor, uzun sorular yönelttik '*Gaydz*'a. Bunları yapmamıza H. Kazancıyan'ın ruhlarla iletişim hakkında yazdığı makaleler ve Prof. Minasyan'ın dersleri sayesinde kurulmuş tartışma komisyonu vesile olmuştu.

Onun ve Gidur'un materyalist monizm hakkında birlikte verdikleri açıklamaları, ruhun ve maddenin karşılıklı ilişkisinde, bizim görüşümüzün açıklanmasını ne kadar da özenle saklamıştım.

Onun öğrencilik döneminde verimli ve adanmış hayatı durmak bilmiyordu.

Onunla İstanbul'da ilk karşılaşmamı, arzularımın taçlandırılması olarak kabul ediyordum. Değil mi ki o Vanik'ti.

Ama maalesef dünya savaşı, doya doya onu tüm kalbimizle yaşamaktan mahrum etmekte gecikmedi.

Kendisi de Harbiye'ye gelmeyi kabul etti.

Çocukça bir iyimserlik, iki ay boyunca, Pangaltı'nın o büyük savaş okulunun bahçelerinde, savaşın gidişatı ve Türkiye'nin etkisizliği hakkında, keyifli ve eğlendirici bir spor dönemi geçirmemizi sağladı.

Vanik burada da kaygısız ve güzel şakalarıyla, askerlik mesleği hakkındaki fikirleriyle herkesin dikkatini çekerdi.

Bir gün onu o binadan uzaklaştırmaya ve büyük katillere, işlemedikleri veya işledikleri günahların hesabını vermek için arkadaşlarının toplandığı yere götürmeye gelmişlerdi.

Ölüm kokulu, acı ve eziyet dolu Türk zindanı, Vanik için de diğer yirmi arkadaşlarına olduğu gibi, kutsal günahlarının bağışlanması için bir tövbeydi sanki.

Ama aziz olanın tövbe etmeye ihtiyacı olduğunu kim söylemiş? İnsani hatalarının ve günahlarının bağışlanması için, azizlerle ilgili bir aklı yargılamaya alışığız tabii.

Ama Vanik bir aziz olarak, tertemiz olan hayatıyla, hapishanede kendine layık arkadaşlara sahipti. Paramaz, Yervant ve azizlerin azizi, kendi babası Murad da Kayseri'de darağacındaydı...

Şanlı ve büyük insanlar için, basit ve şerefsiz bir ölüm ne ifade ediyordu peki? Onların basit ölümlerden basit ölümlülerden daha yükseğe çıkmaya ihtiyaçları var, farklı bir ölümle hayatlarına son vermeliler, ne yazık ki burada bitiyor zaten...

Eğer gelecek neslimizin ideal ve özveri için bir dua öğrenmesi gerekirse, o duanın yeni dönemin bu gerçek ve adil azizlerine ithaf edilmesi gerekir.

Özgürlüğün öncülerine

Saygılar size, şehit arkadaşlar, gerçeğin bayrağını elinize alarak, cehalet ve adaletsizliğe karşı savaşmaya yemin etmiş, siz en yüce fikirlerin öncü şehitleri. Size yüklenen ağır haçı omuzlayarak, eziyet

çeken vatanınıza ve tüm insanlık adına hayatlarınızı kurban etmek için, Golgotha'ya kadar sarsılmadan yürüdünüz.

Sizlerin görkemli başları, adiler tarafından hazırlanmış idam karşısında eğilmedi, sizlerin cesur ruhları köleliği aşağıladılar ve yaşamaktansa ölmeyi tercih ettiler.

İnsanlığa bu yolu gösterdiniz, 30 yıl boyunca durmadan savaştınız ve sonunda ölümünüzle zafere ulaştınız.

Biz, fikir yoldaşlarınız, sizlerin gösterdiği yolda, sizin vasiyetiniz doğrultusunda yürüyeceğiz.

Temellerini sizlerin sarstığı, çürümüş sınıflar ve zorbalığa karşı savaşmaya devam edeceğiz ve vasiyet ettiğiniz gibi onun yıkıntıları üzerine büyük bir ustalıkla hazırladığınız o güzel binayı inşa edeceğiz.

Sizlerin ve tüm azizlerin kemikleri üzerine söz veriyoruz ki, sizlerin geleneklerine sadık kalacağız.

Sizlerin yarım bıraktığı işin özgürlük, adalet ve eşitlik temelleri üzerinde tamamlanmış olduğunu gördüğünüzde, sizlerin ışık saçan ruhları huzur dolacak.

Fikir öncülerine saygıyla...

KURTULUŞUN ÖNCÜLERİNE

P. Madenciyan

Şehit yoldaşlar. Yüce fikirlerin kahramanları, elinizde hakikatin bayrağı, cehalete ve adaletsizliğe karşı kutsal bir şekilde mücadele eden sizleri saygıyla anıyorum. Sizlere biçilmiş ağır haçla birlikte Golgotha'ya kadar korkusuzca yürüdünüz. Acı çeken milletiniz ve tüm insanlık için orada hayatlarınızı kurban ettiniz.

Adaletsizlerin görevlendirdiği cellatların önünde heybetli başınız eğilmedi. Gururlu ruhlarınız köleliğe boyun eğmedi ve ölümü tercih etti.

İnsanlığa doğru yolu gösterdiniz, 30 yıl sürekli savaştınız ve sonunda ölümü, ölümünüzle yendiniz.

Biz, fikrin adanmış askerleri, sizin gösterdiğiniz doğrultuda sizin mirasınıza uygun bir şekilde yürüyeceğiz.

Sizin temellerini sarstığınız, kokuşmuş kanunlara ve köleliğe karşı mücadeleye devam edeceğiz. Bize miras ettiğiniz gibi, onun harabeleri üzerine sizin temelini başarılı mühendisliğinizle hazırladığınız güzel binayı inşa edeceğiz.

Sizin değerli kemikleriniz ve tüm kutsal yapıtlarınız önünde ant içiyoruz.

Işık saçan ruhlarınız, yarım bıraktığınız işin adalet ve eşitlik üzerine inşa edilip tamamlandığını gördüğünde mutlu olacak.

Fikirlerinizin öncülüğüne saygı ve şükranlarımızla...

ZAFER KAZANANLARA ŞÜKRANLA

Yetvart Çopuryan

Yas tutmayın onlar için
Çünkü kötüler gibi düşmediler

Ey yolcu!
Git!
Ermenistan'a de ki;
bizler kanunlara itaat etmek için düştük

Onlar bir Haziran sabahının gündoğumunda sessizce uğurlandılar darağacına. Çünkü isyan etmişlerdi. Çünkü haksızlığa karşı mücadele etmeye karar vermişlerdi. Çünkü 'bağımsız ve özerk bir Ermenistan'ın kurulmasını istemiş ve bunun için çalışmışlardı. Böyle diyordu resmî idam beyanı.

Adaletsizliğin temsilcilerinin adaletin havarilerini bağışlaması nerede ve ne zaman görülmüştür ki! Şimdi köstebekler, güneşin parlaklığından memnun mudur acaba veya diktatörün özgürlüğünden? Onlar bu talihsiz ülkenin halkına ışık getirmeye söz vermişlerdi. Onlar, ölümü göze alarak özgürlük yoluna baş koyma cesaretini göstermişlerdi.

20 kişiydiler.

Genç, coşkulu umutlarla ve yaratıcı arzularıyla.

Sanırsınız Ermeniliğin tüm katmanlarıyla, katliamcıların taktıkları maskeleri düşürmeye ve ideallerinin zaferi uğruna halkın ölmeye hazır olduğunu göstermeye gelmişlerdi.

Oradaydı, entelektüeller ve zanaatkârlar, öğretmenler ve öğrenciler, tüccar ve çalışan... Onlar, özgür düşüncenin zamane tapınağı,

köleliğin sunağına yan yana yürüdüler, Ermenilerin filizlenen kahramanlığının ilk kurbanlarını vermeye.

4 uzun yıl sizlerin kasvetli mezarlarınızı ziyaret etmemizi engellediler. Sonu gelmez günler yaşadık sizlerden sonra. Sizin yüzlerinizi sonsuza kadar örten o toprağa saygı ve sevgimizi özgürce taşıyacağımız o saatleri bekledik.

Umudun ve darlığın bu günlerinde, mezarlarınızı ziyarete gelen bizlere, anlatın!

Konuşun yüreklerimize!

Ne zaman planlanmıştı, minare ve kümbetlerle çizilmiş siluetinde, sefahat içerisinde uykusuna uzanmış o umarsız şehir-i İstanbul'un fonuna sabahın ilk ışıklarında sizlerin darağaçlarının karanlık bir gölge olarak dikilmesi?

Golgotha'nın peygamber katili Kudüs'ü haçlarının gölgesine gömdüğü gibi. Anlatın! O dehşet dolu anlarda, hain ipleri boyunlarınıza geçirdiklerinde, görmediniz mi doğudaki yangının kıvılcımlarını? Duymadınız mı Masis'in [*Büyük Ağrı*] iki tarafından yükselen ve Ermeni dünyasına yayılan o yakarışları? Fark etmediniz mi gözlerinizin önündeki dizi dizi Kafkaslardan *Vaspuragan*'a [Van], Amerika'dan Kilikya'ya silah kuşanmış sizlerin öcünüzü almak için kendini feda etmeye hazır Ermeni gençlerin güneşini?

Eminim, teselliyi hissettiniz.

Eminim fırtınalı gecenin ardından doğacak o güzel sabahın hayalini gördünüz. Çünkü kasırgalara göğüs geren kartallar gibi sakin, ölümle yüzleşen Leonidas gibi soğukkanlıydınız.

Sizler, yenilmediniz, aksine bir zafer kazandınız. Fiziki ölümünüz ideallerinizin zaferi oldu.

İşte bu yüzden bugün, sizlerin cenazeleri önünde saygıyla eğilmeye gelen sağ kalan yoldaşlarınızın gözyaşları yok, ağıtları yok, çünkü sizler kahraman gibi öldünüz.

4. BÖLÜM

ASİ SAYFALAR

ERMENİLERİN TALEBİ

Paramaz

Ermeniler yine hayal kırıklığına uğradı.

Yinelenen ümitsizlik onun yüz yıllık acı tarihinin bir halkasını oluşturdu.

Balkan Savaşı'nın ardından, Rumeli İstanbul'un yüz yıllık boyunduruğundan kurtuldu. Makedonya ayrıldı, Yunanistan ayrıldı ve dağlık Albania, Avrupalı kralıyla kendi krallığını kurdu. Tek isteği kendi sömürgelerinden köleler yaratmak, kendi kılıcı altında itaatkâr, sessiz koyun sürüleri hazırlamak olan o hükümetin tarihsel mecburiyetle şansını belirlemek için gereken her neydiyse o yapıldı. Bu isteğin sonucu, yıkım, katliam, zulüm oldu...

Rumeli'nin yerlisi kurtuldu, ya 'Adanalar'...

Burada yazılmış Ermeni kahramanlıklarının sonu yine aynı kaldı.

Ve yine aynı acı, aynı kıvranmalar.

Daha dün Ermeniler, fedaisi Mardik'e, Zakarya'ya, tüm o asi ruhlara hoşça kal diyerek, 'Anayasa'nın sahte hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet tablosunda, kültürüne sahip çıkmak, yıkılmış evini, küle dönmüş ocağını yeniden yapmak, hayatın tadına varmak için silah bırakıp meydana indi.

Daha dün Hamid rejiminde işkence görmüş Ermeniler, 'Anayasa'ya sarıldı ve canavarca vahşilikleri unutarak, kendini ülkeyi yeniden inşa etmeye, yeniden doğuş için çalışmaya adadı.

Ermeniler yanıldı mı? Ya da 'Anayasa'dan sonra yıkılmış olan ülkeyi yeniden inşa etme düşüncesiyle silahını bırakan cüretkâr fedai, yanıldı mı?

Zehirli, karanlık, cehennem gibi tarih önümüzde... Ermenilerin bugünkü tarihi de yüzyıllık acıları, kalp kırıklıkları, yıkıntıları ve katliamları ile bunun devamı, hatta öncekinin tam tamına aynısıdır.

Evet, Ermeniler yanıldılar, tarihin tarif edilemez bir hatasını yaptı Ermeni fedaileri. Coşkunun etkisiyle Osmanlı egemenliği altında, imparatorluğun sıkı, aşağılık şovenizmiyle ve hoşgörüsüz İslami dünya görüşüyle, azınlık milletlerin ekonomik, ruhsal, zihinsel çıkarlarını koruyacaklarını sandılar.

Ermeniler 'Anayasa'da kendi acısının, sıkıntısının ve tükenmişliğinin son noktasını gördüğünde yanıldı. Bu 'Anayasa' varlığıyla hüküm süren dini devletin arzuları ve sömürge halkların aşağılanması, yani sahiplik-emanet ilişkisini kuvvetli bir şekilde korumak açısından tahrik edici bir etki yaratıyordu.

Altı yıllık varlığı sırasında, bu 'Anayasa' kendi iç özellikleri dolayısıyla hiçbir kabul görmedi ve halkın arzularını karşılayacak yetkili kuvvetler, yönetici mekanizmasını ilerletmek için gerekli yöneticilere sahip olamadı. Tam tersine şoven ve bağnaz temeller üzerine kurulmuştu. Onun yönetici önderleri, çürümüşlüğün ocağı olan sarayın valisinden en uzak köydeki müdüre kadar, devleti oluşturan öğeler içinde birbirlerine, paramparça etme fikrinin tohumlarını ektiler, onları mahrum etmeye çalışıp faaliyetlerde bulundular. 'Anayasa'nın kurbanları olan Adana, Havran, Sanaa karşımızda. Türk milliyetçiliğinin günah keçileri... Enver'in kurbanı, Talat'ın kurbanı, Hakkı ve diğer vezirlerin, bakan paşaların, beylerin kurbanı...

Ve Anayasa taraftarı, Türk ülkücüsü, ideoloğu Ali Kemal boşuna "Müslüman Türkler fikirleri birleştirme aracıdır, iradeleri çiğneyerek, etnisitelere son vererek, onlara karışıp eşitlik seviyesine getirir" dememiştir.

Daha açıklanacak ne var? Babigyan'ın[1] kanıyla yazılmış rapor olaylarla ilgili en iyi dipnottur.

1 1909'daki Adana Katliamının ardından Osmanlı Meclisi tarafından bölgeye gön-

Bu hayali esinlenmeler, milliyetçi anti-tarihsel arzularla, altı yıl süresince, 'Şeriat Anayasası' milletin onurunu, malının mülkünün sahibi olmayı, toprağında ve evinde güven bulmayı, manevi ihtiyaçlarını gidermeyi sağlayan bir kanunu çizmeye ve uygulamaya yetmedi. Tam tersine saçma sapan '*Millet-i Hâkime*' rüyasıyla, *hikmet-hükmet* zihniyetiyle, Hamid'e özgü, üstelik ahlaksız, aşağılayıcı rejimiyle, özellikle Ermeniler için şeriat ortamı yarattı ve milletlerin hayatını bitirmek, medeniyetin, ilericiliğin, iyileşmenin etkilerini ezmek, sözde 'eşitlik getirmek' için uygulandı. Kanun 'Osmanlı Anayasası'nın elinde, anayasa yandaşı milletleri yok etmesi için alet oldu.

"Ermenilere sadece talep ve şikâyet etmek yeterli, bizim işimiz ise onların sorunlarını yok saymak ve onlara vurmak."

Kendisine şikâyette bulunmaya gelen Ermeni'ye böyle diyor, Bitlisli mahkeme başkanı. Kanun koruyucusu, kanun anlatıcısı, kanun babası böyle konuşuyor!

Ona da vurmak gerek!

Kanunlar, dış baskılar sonucu mecburen Ermenistan'ın iyileştirilmesini emrettiğinde, Ermeni topraklarını, Ermeni kızlarını, Ermeni milletinin tüm unsurlarını, okul, kilise, gazete, hepsini gasp ediyorlar.

'Ermenistan'ın İyileştirilmesi'...

Bu dizi dizi katliamların, talanların, yangınların, alıkoymaların, topraksızlaştırmaların komedisidir âdeta. Gerçekler, Ermenilerin tarihinde kendi kırmızı kanlarıyla yazılmıştır. Başlığı 'Ermeni Kahramanlıklarıdır', oyuncuları ise Avrupalı çıkarcı devletlerin rejisörlüğü altında olan Türk istibdadıdır.

'Ermeni İyileştirmesi'...

---

derilen heyette yer alan Edirne Mebusu Hagop Babigyan'. Raporu, devlet görevlilerinin sorumluluklarına ve vilayet genelindeki tahribata dair önemli gözlemler içeriyordu. 1909 Adana Katliamı: Üç Rapor, Ari Şekeryan, Aras Yayıncılık.

Bu hükmeden unsurun dizginsiz eylemleri için sahip olduğu yetkisinin, kendi katliamlarından sorumlu olmamasının tasdikidir. Osmanlı hükümetinin tebaa sisteminden bir nevi kurtuluşudur. Bu Ermenilerin vatanından, Ermenistan'dan uzaklaştırılması, Ermeni meselesinin parça parça edilmesidir.

Ama Ermeni meselesi, Ermenileri arzularına ulaştırmadığı, taleplerinin en azından asgarisini karşılamadığı için mesele olarak kalmıştır. Ermenilerin istediği malına mülküne kefalet edilmesi, şahsi dokunulmazlığı, çalışma güvenliğiydi. Ermeni meselesi, onlar Ermenileri göstermelik statüsünden çıkarmayıp en azından Avrupa'nın kontrolü altında yerel özerklik vermediği için mesele olarak kalmıştır. Ve Ermenistan'da bugünkü haliyle bile tek bir Ermeni kalana kadar bu mesele hem Osmanlı hem de çıkarcı komşu devletler için mesele olarak kalacaktır. Bu meselenin çözümü ise sadece ve sadece Ermenilerin toplu ve olumlu gücü devrim sayesinde çözülür.

"Gelecek kendi kurumlarını kuran sınıflara aittir." Vandelvert böyle dedi, biz de ekliyoruz: *"ve kendi kurumlarını yaratma heyecanı olan o milletlere aittir gelecek."*

Ermenilerin kendi kurumlarını yaratma heyecanının olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Onların dili, edebiyatı, yapıcı olma arzusuna duyduğu sevgi, vatan isteği, millet fikri, sınıfsal bilinci, uyarlama çevikliği ve görgüsüzlüğü reddetme fikri, çile dolu kavgalarını kanlarıyla birleştirmeleri, Ermenilerin büyük iradesini oluşturan etmenlerdir. Ermeniler acılarını bir filozof gibi, mutluluklarını ise bir şair gibi anlatmayı bilir. Onlar yazmıştır *Mher Efsanesi*'ni[1], *Ardavazt*'ın [*Prometeus*] zincirlerini taşıyan demircilerin romanım, otuz yıl boyunca Hamid'e ve onun rejimine karşı onlar yazmışlardır.

---

1 Medz Mher –Aslan Mher: Adı Sasunlu Tavit Destanı'nda geçer. Mısır Meliki'yle yaptığı savaşla adını duyurur. Sason hükümdarı Sanasar'ın üç oğlundan biridir. Vergo, Tsenov ve Mher. Mher çok güçlüdür; yolları kesip Sason'u kıtlığa mahkûm eden bir aslanı elleriyle öldürür. Aslan lakabını bu şekilde alır. Mısır Meliki'yle yaptığı savaşta ülkesini haraca bağlanmaktan kurtarır.

Bunlar bize olayların "geliyorum" dediği özelliklerdir. Ermeniler kendi kurumlarını korumak, savunmak ve geliştirmek için ölüme bile hazırdır.

Ve birçok kez ölmüşlerdir.

İttihat-Almanya reformlarının, Ermenileri yok etmek için hazırladığı yeni tuzaklar, Ermenilerin doğal arzusunun bir parçası değildi. Onlar kendi kurdukları kurumları kendi kanlarıyla düzeltmeyi severler. Devrimleşmiş devrimcilerdir.

(...) ama bu canlılığı boğuyorlar, onların yarattığı kurumları yıkıyorlar. Pan-İslamizm ve 'hükmeden milletin' her şeyi buz tepesine çeviren malum fikirleriyle silahlanmış yıkımın topal şeytanı, Ermenilerin yarattıklarını, Ermeniliğin kurulmuş olduğu temelleri parça parça ediyorlar. Siyasi incelikleri, İslami kabalıklarla eşleşen Avrupa-i çıkarcı karşıtlıkları kabul ederken, kahramanlık haçını Golgotha tepesine doğru sırtlamış, Ermeniliğin iliği kurutuluyor.

ERMENİLER
DAMLA DAMLA ÖLÜYOR

Akıl, var olma hakkı, mutluluk ve keyfin sesi gönüllü halka çağrı yaparak kaçınılmaz taleplerini vurguluyor: *"Ermeniler, damla damla öleceğinize ve yok olacağınıza, bir kerede ölün ki, Ermeniler yaşasın."*

İşte Ermeniliğin, gerçekliğin mecburiyetinden kopan talebi. Bizlerin hayat, ikamet etme, mal-mülk ve milletçe yaşama hakkı, ancak bu talebin olumlu direnişi sayesinde ortaya çıkacak olan demokratik model ve sistem sayesinde korunacaktır. Ermeniler, Ermenistan'ın geniş halk sınıflarından oluşan yerel yönetimini kurma arzusuna gerçek anlamda ulaşana kadar tüm gücünü kullanmaktan çekinmeyecektir.

Ermeniler layık oldukları insani yaşama pasif isteklerle ulaşamaz. İttihat'ın ülkeyi satması sayesinde, her zaman çıkarcı olan Avrupa'da kendi dostlarına sahip olmuştur. Bunlar Ermeniliğin yüzyıllardır var olan meşe ağacının yapraklarını dökmesini, Osmanlılaşmasını amaçlamış olan İttihat-Almanya reformlarını vermeyi kabul etmişlerdir. Cüretkâr bir talep, pasif bir rica değildir bu, bizim duruşumuzdur.

Önümüze konmuş bir öz savunma sorunu var. Bizim için, var olma ya da olmama sorunudur bu; millet olarak yaşama sorunu. Bugün demirden kanunların temelleri üzerine kurulmuş olan ve amacı kendi hakları ve çabalarıyla toplumsal öz savunma olan, millî, cesur politikamızı biz yaratacağız. "Saldırıya karşı koymak sadece doğru değil, aynı zamanda zorunluluktur. Karşı koymamak ise hem bencillik hem de yozlaşma demektir." Herbert Spencer evrensel bir ahlaki emir olan bu fikri böyle açıklıyor. Bunu savunmak için ise İzmirliyan'ın[1] Kudüs'e sürgün edildiğinde kendi halkına verdiği şu mesaj dışında söyleyebileceğimiz hiçbir şey yoktur:

---

1 Madteos II. İzmirliyan (d. 12 Şubat 1845, İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu - ö. 11 Aralık 1910, Eçmiadzin, Ermenistan), Türkiye Ermenileri 75. Patriği, Dünya

"Adaletin olmadığı yerde, her türlü sadakat sahtedir."

Millî, cesur siyaset... İşte bizim talebimiz.

Cüretkâr bir talep... İşte bizim duruşumuz.

Damla damla öleceğimize ve yok olacağımıza, Ermeniler birlikte ölecektir ki Ermenilik yaşasın.

Hınçak, 27 yıl, sayı 1, Mayıs 1914

Ermenileri 126. başpatriği, eğitmen ve yönetici. Asıl adı Simon veya Simeondur. Doğuda Ermenilerin yaşadığı altı vilayette yapılacak olan ıslahatların gecikmesi nedeniyle Bab-ı Âli'ye sık sık talep ve baskı yapmıştır. Bu nedenle de sarayın desteğini kaybetmiştir. 23 Temmuz 1896'da görevinden istifa etti ve II. Abdülhamid tarafından Kudüs'e sürgün edildi. II. Meşrutiyet'in ilanına değin Kudüs'te kaldıktan sonra, 22 Ekim 1908'de ikinci kez İstanbul patrikliğine seçildi. 1 Kasım 1908'de ise Eçmiadzin başpatriği seçilerek o görevi üstlendi.

HAYATIN AMACI HAKKINDA

Vanik

Aşağıdaki yazı, Vanik'in Gaydz dergisinin 3. yılının 12. sayısında kaleme aldığı son makalesidir.

Birkaç arkadaş bana hayatın amacı var mı diye soruyorlar. Bazıları 'hayır' diyor, bazıları da metafizik kurallarına gömülüyorlar. Beni affetsinler ama, onların yaptığı zihin jimnastiği, felsefe oyunlarıdır.

Burada size hayatın anlamı olduğunu açıklayacağım; o amaç insanın yükselişi ve kusursuz mutluluğudur. Mademki varım, o zaman bir amacı izleyeceğim. Günümüz iğrenç kapitalist sisteminin baskısı altındaki kitlenin bir amacı var. Hükmeden, köleleştirici sistemi kaldırmak, kusursuz bir insan gibi yaşamak için, gerçek özgürlük, eşitlik ve mutluluk içeren bir sistem sağlamak. Buna itiraz edenler, evleri yanarken aileleri ile birlikte yok olmak üzere olan ve fakat evinin kaç tuğla ile yapıldığını, toprağının nasıl oluştuğunu, neden yangının alev ve alevin de duman çıkardığını düşünen adamlara benziyorlar.

Bazı günümüz filozofları, şu anda yaşanan sefilliklerin nedenini ve bunu kökten çözmenin yöntemlerini araştırmıyorlar bile. Onlar ancak felsefe yapıyorlar.

Hayat neden var?

Nereye kadar olacak?

Evren neden var? Vs.

Ben o sorulara girmiyorum, bir sürü filozof zaten o sorulara saplanmış ve hatta gömülmüş durumda.

Ben orada uyuklayan aslanlara güç vermek için açlıktan kurumuş göğüslere girmek istiyorum. Orada parlayan ateşi körüklemek için

dökülen annelerin yaşlı gözlerine girmek istiyorum. Ben çalışan kollarla işim olsun istiyorum, hayatın, mutluluğun kaynağı onlardır. İşte benim felsefem.

Amaç, araç ile karıştı mı? Hayır, kelime oyunu yapmak istemiyorum.

Hedef. Evet, şu an için var ama asla son amaç değil. Çünkü kimse, yarın mükemmel yaşamak için daha neleri amaçlayacağını bilemez. Ama yine de o bütün amaçlar insanın yaşama amacı içindir. Bugünkü ve yarınki hedefler aynı değildir. Çünkü hayatın kendi değişkendir ve onunla birlikte hedefler de değişir. Eğer değişmeyen, kesin bir amaç istersek, boşuna bir arayışa girmiş oluruz. Tek bir şey var, yükselerek yaşamak, başka bir deyişle yaşamak ve yükselmek, kesin olan budur.

Bilinen toplum hayatını yaşamak, gelişmiş, mutlu. Eğer, insan hayatına en yüksek hedefini istiyorsak, bir tek bunu bulabiliriz. Sosyalist bir savaşçının ise şu an tek bir amacı olacaktır. Var olan sistemi çökertmek ve insanı yücelten bir sistem kurmak. Bu sistem yakın gelecek için sosyalizmdir. Proleter ordusuyla birlikte kendi fiziksel varlığımı koruduktan ve geliştirdikten sonra, ruh ve akıl durumumu da geliştirebilirim ve o zaman ben de araştırmaya çalışabilirim, insanları ve beni meşgul eden birçok sorunun cevabını durmadan arayabilirim;

– Evren neden var?

– Çekim kanunu neden var?

– Kuş neden ötüyor?

– İnsan neden var ve neden böyle düşünüyor?

Bugün var olan ve yarın belki de çoğalacak olan, şu anda bunlara sebep olan sorunlar hakkında hiçbir fikrimizin olmadığı daha bir sürü soru. Şu anda yaptığım da pratik bir felsefedir, önce benim gösterdiğim yolu takip etmek ve daha sonra başka fikir hakkında felsefe yapmak. Hayatın amacını bilmediğimizi söylemek, hayatı anlamamak demektir. İnsan beyni birçok sorunu çözmek konusunda sınırlı

bir yapıya sahip demektir. Bu, belki şu an için doğru olabilir. Ama yarın da doğru olacağını kim söyleyebilir?

Bilgisizlik bugüne kadar yapılmamış en aptal felsefe yapma şeklidir.

Günümüz yüzyılında yaşayan, biz halkçı insanlar için ise sadece bir amaç vardır. Güzel, hoş, zengin ve belli bir amaç... Günümüz çürümüş organizasyonu değiştirmek ve onun yerine bizimkini, sosyalizmi getirmek. Budur! Bizi heyecanlandıran tek amaç budur. Bizi savaşmaya iten ve bu savaşta mutlak zafer kazandıracak en önemli hedef. Bundan sonra insan kusursuz bir insan olarak yaşamaya başladığında, birçok sorunun cevaplarını aramaya çalışsın. Günümüz hayatı bizden sosyalist bir savaşçı eylemi bekliyor, hayatın amacını aramak için *'felsefe oyunları veya denemeleri'* değil.

Böyle yapmayı seven insanlar var, öylelerine söyleyecek sözüm yok, öncelik meselesi.

Benim kesin düşünceme göre, kişinin her şeyden, her şeyin cevabını bulmak için felsefe yapmaktan önce, tercih edeceği tek bir yol olmalıdır. Halkın zaferi için savaşmak, sosyalizm için çalışmak, insanlığın mutluluğu için düzen sağlamak ve insanın kelimenin en gelişmiş anlamıyla yaşayabilmesi için uğraşmak, ki buna hayatın amacını bulma çalışması da dahildir.

İşte bizim amacımız, işte hayatın amacı. Sanırım kendimi gerektiği gibi anlatabildim. Cevaplamamın amacı buydu, siz buna isterseniz felsefe de diyebilirsiniz.

Ama benim isteğim, arkadaşlarımı halkın durumuyla, var olan eşitsizliklerle ilgilenen ve iğrençlikleri kaldırmaya uğraşan *savaşçı sosyalist filozoflar* olarak görmekti.

Sosyal Demokrat Hınçak Cemiyeti Nizamnamesi

Memâlik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Nizamname-i Esasisi Cemiyetler Kanunu mucibince Dahiliye Nezaret-i Celilesine takdim ve şerait-i lazıme ifa edilerek İstanbul vilayetinden 50 numerolu ve 26 Kanun-i Sani tasdik ilmühaberi istihsal edilmiştir.

Memâlik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Heyeti İdare-i Merkeziyesi

Cemiyet-i beşeriyenin ekseriyetini teşkil eden amele yani müstahsil sınıfının –ki sermayedar (capitaliste) ve ashab-ı emlâk bulunan bir ekalliyetin taht-ı hükm ve nüfuzunda bulunmaktadır– Hürriyet-i hakikiyeyi iktisab edebilmesi istihsal ve tedavül-i servete ve münasebat ve müraselâta hizmet eden bilcümle vesaita yani araziye ve fabrikalara ve bankalara ve itibar-ı mali müessesatına ve şimendüferlerle emsali vesait-i nakliyeye bi'n-nefs malik olmasına mutavakkıftır.

Müstahsil sınıfının hürriyet-i hakikiyeye malikiyeti tabiriyle millet, kavim ve cins (sexe) farklarına bakmaksızın cemiyet-i beşeriyenin siyasi ve iktisadi bir hürriyet-i tammeye malik bulunması anlaşılır.

Mütemeddin add ve tesmiye kılınan sermayedar sınıfının şerait-i hazıra-i siyasiye ve iktisadiye ve ictimaiyenin netice-i tabiyesi olarak hakk-ı tasarrufun bir şekl-i cedide ifrağı icab ediyor ki hayyiz-i fiile isali sayesinde vesait-i istihsale doğrudan doğruya müstahsil sınıfı malik bulunsun.

Müstahsil sınıfı gaye-i maksuduna vasıl olmak için her memlekette müstakil fark-ı siyasiye teşkiliyle memleketin bilcümle vesait-i içtimaiye ve siyasiyesi taht-ı idaresinde bulundurmağa ve mâheza me-

malik-i sairede bulunan bu misillü fırkalar ile dahi bil-itilâf hareket ederek bir inkılâb-ı ictimai (sociale) husule getirmeye sei edecektir.

İşbu inkılab-ı ictimaiyenin hayyiz-i fiile isalinde müstahsil (proleterya-proletariat) sınıfı memleketin siyasi ve iktisadi ve ictimai bilcümle teşkilatı yedd-i idaresine geçirmek ve umur-ı hükümeti derdest etmek suretiyle sınıflara münkasım teşkilatına ve binaenaleyh sınıf ve tefevvuk mübarezatına nihayet verecek ve bu suretle bir sosyalist teşkilat-ı ictimaiye tesis eyleyecektir.

Bu teşkilattan mütehassıl hakk-ı teşri-i umumi herkese umur-ı ictimaiyeye müdahale ve anları (onları) tetkik ve muhakeme ile hükmetmek salahiyeti bahşeder.

Bu suretle vücuda getirilecek teşkilat-ı ictimaiye her ferdin ve binaenaleyh umum ahalinin kuva-yı şahsiye ve iktisadiye ve ictimaiyesinin ve isti'dad ve iktidarının min küll-il vücuh tekâmülüne hıdmet ve kâffe-i münasebat-ı iktisadiye ve ictimaiyesinin âhenk âmiz ve muayyen bir surette tanzimi temin eyleyecektir.

İstihsâlatta kapitalizm (capitalisme) usulünün hükümferma olduğu bilcümle memalikte müstahsil (amele) sınıfına mensub sosyal demokrat fırkalarının öteden beri besledikleri ve takib ettikleri âmal ve mekasıd işte budur. Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyetinin Memâlik-i Osmaniyede had-i âzâmi-i âmâli (maxima) olarak takip ettiği maksad da budur.

İkinci Kısım

Memâlik-i Osmaniyede mütemekkin (Türk, Ermeni, Kürt, Arap, Rum, Bulgar ve gayrihem) anasır-ı muhtelifeden mürekkeb ahalinin elyevm tâbi olduğu şerait-i idariye ve maliye ve iktisadiye ve tekâlif-i muhtelife müstahsil (amele) sınıfının mahv ve harabiyetini mucibdir.

Bu ahali elyevm öyle bir devre-i iktisadiyede bulunuyor ki bir taraftan müstahsilatta kapitalistlik usulü baş göstermekte ve diğer taraftan tarz-ı atik müstahsilat peyderpey zâil olmaktadır.

Derebeylik usulünden kalma itiyadlar dahi müstahsil (proletariat) sınıfının terakki ve tefeyyüzüne bir mani-i ca'li teşkil etmektedir. Bundan maada bu derebeylerin bakayası ve burjuva sınıfı memleketin umur-ı siyasiye ve iktisadiyesini ele geçirmeye cehd ve bu suretle teşkilat-ı ictimaiyeyi sırf mensub oldukları sınıfın temin-i menâfiine hasr ve tahsisine seî etmektedir.

İşte şu esbab-ı mesrudeye binaen bir sosyal demokrat fırkası –nitekim Hınçakyan Cemiyeti– için bütün Memâlik-i Osmaniyede yani Ermenistan, Makedonya, Arabistan, Arnavutluk ile Memâlik-i Osmaniyenin kıtaat-ı sairesinde şu sosyalist teşkilat-ı ictimaiyesinin vücud bulması hadd-ı azami-i amali teşkil eylediği gibi metalib-i âtiye dahi cemiyet için bir maksad-ı asgari teşkil eylemektedir. Şöyle ki: Ahalinin kendi mukadderatına hakimiyeti esasını husule getirerek Memâlik-i Osmaniye ahalisinden müstahsil sınıfın memleketin bilcümle umur-ı siyasiyesine müdahale edebilmelerini imkânpezir etmek ve sınıf-ı mezkurun iktisadi ve tahsis-i temeddüni terakkiyatına (cultural) hail olabilecek kâffe-i esbabını ref' etmek velhasıl müstahsil sınıfının bilcümle temayülat ve metalibatını kemal-i serbesti ile izhar edebilmesini temin edecek şerait-i siyasiyeyi icad ve erbab-ı seî için elyevm bir bargiran olan şerait-i sakileyi peyderpey tâdil ederek müstahsil sınıfının kendi ahval-i hakikiyesinin müdriki olmasını temin etmek ve sınıf-ı mezkurun müstakil bir heyet-i siyasiye halinde teşekkülünü husule getirmek ve bununla beraber bu sınıfın vazife-i ictimaiyesinin ifâsı hususundaki mesainin semeredan olmasını teshil ederek şerait-i ictimaiye-i hazıra ile hadd-i azami-i amele doğru hatve endaz-i (adım atan) terakki olmasını taht-ı temine olmaktır.

İşbu esbab ve mütalaata göre Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyetinin maksad-ı asgarisi meşru (legal) bir esasa müstenid ve şerait-i meşrutiyete (parlamentaire) muvafık olup bu çığırda sarf-ı mesai ederek meşrutiyet ve hukuk-ı avam (democrate) esasına müsteniden teş-

kilat-ı cedide vücuda getirmeye çalışmaktadır ki, bu teşkilatın şerait-i esasiyesi bervechi âtidir.

1 Memleketin siyasi ve iktisadi ve ictimai bilcümle mesail ve umuru hakimiyet-i mutlaka ile tetkik ve ittihaz-ı karar etmek salahiyet-i kamilesini haiz bir heyet-i teşriiye teşkili ki müddet-i devamı iki sene olacaktır.

2 Vilayet ve sancaklar, kazalar ve nahiyeler hakkında tevsi-i mezuniyet idare bahşı.

3 Gerek heyet-i teşriiye ve gerek vilayet, sancak, kaza ve nahiyeler müstakil idare meclisleri için yirmi yaşında bulunan her ferdin bil-istihkak millet, kavim, sınıf, mezheb ve cinsi tefrik edilmeksizin müntehab ve namzed olabilmesi.

4 Umumi, müsavi, hafı ve bilavasıta reyler ile intihab usulünün kabulü ve her intihabdan evvel tahrir-i nüfusun icrası.

5 İntihabatın her mahalde aynı zamanda ve eyyam-ı tâtiliye-i resmiyeden birinde icrası.

6 Vekâlet-i ahaliyi haiz olanların cümlesine hazine-i devletten miktar-ı kâfi tahsisat tayini.

7 Referandum usulünün kabulü.

8 Her gûna payelerin (ordres) ilgâsıyla millet, kavim, mezheb ve cins tefrik edilmeksizin her ferdin kanun nazarında müsavi tanınması.

9 Matbuâtın ve kelamın ve vicdanın ve ictimaın ve cemiyet ve ittihat teşkilinin ve mücahede-i intihabiyenin (Agitation) ve tatil-i işgalin ve beynelmilel amele ittihadına iltihakın kâmilen serbest olması.

10 Şahıs ve ikâmetgâh ve mekâtebenin taarruzdan masuniyeti.

11 Müessesat-ı mezhebiyenin mesarifatı her bir mezhebe müntesib olanların muavenetine hasrolunması.

12 Umumen ve bilâ istisna ahz-ı asker usulünün tatbiki ve vakt-i huzurda hizmet-i askeriyenin milis usulüne hasrı.

13 Tedrisatın umumi ve cismanı (laique) olarak mecburi ve meccanen olması. Taraf-ı hükümetten ve her yerin müstakil idare meclislerinden muhtacine muavenet edilmesi ve etfal-i zekur ve enas için tahsil-i sınâinin (professionel) temini.

14 Tedrisatı kendi lisan-ı maderzâdıyla icra edilmek şartıyla her bir unsurun ibtidai idadi ve âli derecelerinde mektebler tesis ve küşad edebilmesi ve mezkur mekteblerde lisan-ı resminin tahsili mecburi olması şartıyla taraf-ı hükümetten ve mahalli müstakil idare meclislerinden bilcümle anasıra muavenet-i nakdiye icrası.

15 Her ferdin lisan-ı maderzadı ile şifahen ve tahriren ifadeye hakkı olması ve ahali-i memleketi teşkil eden anasır-ı muhtelife lisanlarının müessesat-ı resmiye ve umumiyece müsavi tutulması.

16 Muhakematın bilâhare olması ve umur-ı adliyede bila ücret ashab-ı musaliha muavenet-i hukukiye icrası ve jüri (jury) usulünün tatbiki.

17 Herkesin memurini suret-i mütadesinde teşkil etmiş jüri heyeti huzuruna muhakemeye davet edebilmesi.

18 Mürur tezkiresi ve pasaport usulünün lağvı.

19 Tedbil-i mekânın ve hergüna sanayi ile iştigalin ve teşebbüsat-ı iktisadiyenin serbesti-i tamma mazhar olması.

20 Haksız olarak taht-ı ithama alınan ve tevkif edilen ve mahkumiyet gören zevata tazminat itâsı.

21 İdam cezasının külliyen lağvı.

22 Hastagânın meccanen tedavisi ve hıfzıssıhaya ait ihtimamat ve tekayyüdatın meccanen icrası.

23 Beynelmilel zuhur edecek ihtilâfat ve münazaâtın (conflict) hükm-i usulüyle halli.

Ahalinin ıslah-ı ahval-i iktisadiyesi şerait-i âtiyenin hayyiz-i fiile isaline mutevakkıftır.

Evvelen-Bilvasıta tekalifin külliyen ilgası.

Saniyen-Vergiler hakkında elyevm mer'î olan usul-i hazıranın ilgasıyla derece-i muayyinesi fevkinde varidat ve miras üzerine mütezâif (progressif) vergi ahzı usulünün tatbiki.

Salisen-Köylülerin hükümete olan her nevi duyun ve tekâlif bakayasından muafiyeti.

Rabian-Angarya usulünün lağvı.

Hamisen-Duyun-ı Umumiye'nin ilgası.

Halkın Memâlik-i Osmaniyedeki ahval-i mahsusa-i iktisadiyesi, amele sınıfınca maddeten ve manen ve ahval-i sıhhiye itibariyle izmihlali mucib bir (4/11) hal-i tâkat-fersa vücuda getirmekte olduğundan şerait-i âtiyenin tatbiki matlubdur.

1 Amelenin günde sekiz saatten ziyade çalışmaması.

2 Haftada bir kere 42 saat bilâ fasıla istirahat.

3 Kezalik muayyen olan zaman haricinde fevkalade hizmet talebinin men'i.

4 Ahalinin çalıştığı bilcümle umur-ı iktisadiyede gece çalışmak usulünün men'î yalnız gece çalışmak usulü, fen ve mahiyet-i meşgale icabatından olur veya amele teşkilatı nokta-i nazarından umumun ve bahusus müstahsilin menafiine muvafık bulunursa o halde caiz görülecektir.

5 Gece hizmetlerinin imtidadı beş saatten ziyade olmaması ve bu müddetin bir gündeliğe muadil tutulması.

6 On dört yaşından dun olan çocukların çalışmadan men'i ve on dörtten on yedi yaşında bulunan zükur ve inas amelenin günde yalnız altı saat çalıştırılması.

7 Kadınların ahval-i bedeniyelerine muzır görünen işlerde istihdam edilmemesi ve vaz'-ı hamlden dört hafta evvel ve altı hafta sonra hizmetten muaf tutulması ve işbu müddetler zarfında ücret-i mutadesinin kemâkân itası.

8 Kadın istihdam olunan fabrikalar veya müessesat-ı sairede sütte bulunan ve küçük sinde (yaşta) olan çocuklar için dârül etfaller (asıl des enfants) tesisi ve süt veren kadınlar her üç saatte yarım saat müddetle çalışmadan azad edilmesi.

9 Hükümetçe sermayedarlardan alınacak vergi-yi mahsuusla bir sermaye (fonds) teşkili ve bu sermaye ile ihtiyar ve amel-mande (kötürüm) veya kısmen yahut külliyen mâlul olan amelenin temin-i maişeti için taraf-ı hükümetten sigorta usülünün tesisi.

10 Müessisler veya müteşebbisler tarafından amele ücretinden her ne suretle ve her ne isimle olursa olsun bir gûna tenzilat icra edilmemesi (Mesela: ceza-yi nakdi ilah gibi)

11 Ahalinin her nevi meşagil-i iktisadiyesinde miktar-ı kâfi işbaşıları tayini ve bunların nezaretini ücretle hizmet edilir, bilcümle umura ve hükümete ait teşebbüsata tamim edilmesi. Hane hizmetkârlarının dahi bu yolda bir nezarete tâbi tutulması. Kadın istihdam olunan müessesatta dahi kadın işbaşları tayini ve amele tarafından intihab edilip ücretini hükümetten alan amele vekillerinin ameleye ait nizamatın husn-i tatbikine ve saî ve amelin takdir-i kıymetine imalattan istimal olunan mevadd-ı asliye ile semerat-ı sa'yin kabulü veya adem-i kabulü gibi hususata hak-ı nezareti.

12 Amele ücretinin emtia ile tesviyesinin men'i ve ücretin bilâşard ve kayd nakden tesviye edilmesi te'diyat için çalışma saatleri dahilinde olmak şartıyla hafta içinde bir yevm-i muayyenin tayini.

13 Müteşebbisler tarafından ameleye tahsis olunan ikâmetgâhların şerait-i hıfzıssıhasına riayeti ve bunların dahili intizamına ve ücretin adl ve hakkaniyete muvafık olarak tayinine dikkat etmek

üzere mahallî müstakil idare meclisleri canibinden intihab olunan zevatın amele murahhaslarıyla beraber nezaret eylemeleri ve bu suretle hem memleketin bilumum hukukuna malik vatandaş ve hem de ferd haklarını haiz bulunan amelenin hukuk ve hayatı müteşebbislerin muamelat-ı keyfiyesine karşı müdafaa edilmesi.

14 Amele ücretine bir hadd-i asgari (minimum) tayini.

15 Ücret mukabilinde hizmet edilen müessesat derununda fabrikatörlerin müdahalesinden âri olarak ahval-i sıhhiye ve tıbbiyeye muntazam nezaret edilmesi ve mesarifi fabrikatörlere ait olarak amelenin meccanen tedavisi ve hastalıkları müddetince ücretlerin kemakân tediyesi.

16 Sa'y ve amelî himaye eden nizamatın müteşebbisler tarafından ihlâli halinde bunların mes'uliyet-i cezaiyeye düçar olması.

17 Müteşebbislerin ve amelinin mütesaviyen intihab edecekleri vekillerden mürekkeb olarak müessesat-ı iktisadiyenin kâffesinde ameleye mahsus mahkemeler teşkili.

18 Yerli veya haricden gelecek ameleye iş tedarik etmek için imalâtın bilcümle şua'bâtında amele teşkilatı vekillerinin taht-ı nezaretinde olarak şa'y ve amel borsaları teşkil edilmesi ve bu hususta mahallî müstakil idare meclislerinin mecbur tutulması.

(4/14) Memâlik-i Osmaniye'de sanayi (industrie) henüz bir hali ibtidaîde olduğu gibi araziye malikiyet dahi ufak ufak araziye tasarruf suretinde bulunduğu derkâr ise de peyderpey sermayedaran tarafından arazinin cem ve iddiharına (capitalisation) ve sanayinin cesim bir mikyasta icrasına teşebbüs edilmekte olduğundan sosyal demokrat Hınçakyan cemiyeti arazi meselesi hakkında dahi âtiyü'z-zikr hatt-ı hareketi kabul eylemektedir.

1 Köylülerin kendi arazisinden serbestçe istifade etmesine mâni olacak her türlü nizamatın ve teamül ve adat-ı mahalliyenin ref ve ilgası.

2 Kolluk usulü bakayasının külliyen kaldırılması.

3 Marabaları (ortakçılar) ashab-ı arazinin tama' ve irtikabına karşı himaye edecek kanun ve nizamatın vaz'ı.

4 Her ne suretle olursa olsun rençberlerden cebren zabt ve gasb olunan arazinin sahib-i hakîkîlerine iadesi.

5 Hükümetin ve mahallî müstakil idare meclislerinin müzaheret ve muavenetiyle ve evvelce rızalarını tahsil etmek şartıyla hâlî arazide muhacirinin iskânı

6 Vesait-i zâtiyesiyle ziraat eden arazi-i cizye ashabına hükümet ve mahalli müstakil idare meclisleri tarafından sükûlet ibrazı şöyle ki:

(4/15) Evvela-Ziraate müteallik âlât ve edevatın tedarik ve idhaliyle bunlardan zürrâ-i merkumenin meccanen istifade etmeleri.

Saniyen-Tohumluk ve arzın kuvve-i inbatiyesini tezyid edecek mevadın iştirâ ve tedariki.

Salisen-Mahsulat-ı arziye ve ziraiyenin meydan-ı füruhta vaz'ı.

Rabian-Fenn-i ziraat ve harâsete ait vukufun tamimi için konferans mahalleri ve numune çiftlikleri tesisi.

7 Arazi-i cüz'iye ashabının tâbi bulundukları ağır vergilerin tahfifi.

Üçüncü Kısım

Mesail-i milliye nokta-i nazarından milel-i muhtelifenin siyasi hukuku tamamiyle muhafaza edilecektir. Bir milletin diğerinin mâdûnunda bulunması külliyen reddedilecektir. Her bir millet mevcudiyet-i hususiye-i tarihiyeyi haiz bir unsur-ı ictimai teşkil ettiğinden bir gûna tezayyuka maruz bulunmaksızın serbestane temin-i terakkiyatına hadim bilcümle vesaitten istifade edecektir. Milletlerin müsavat-ı kat'iyesi ve muhafaza-i evsaf-ı mümeyyizesi taarruz ve müdahaleden külliyen masûn bir hak teşkil ettiğinden her bir milletin bila-mevâni-i terakki ve teâlîsine ictimai, iktisadi ve siyasi hiçbir gûna mevani ikâ edilmeyecektir.

Dördüncü Kısım

Cemiyetin metalibat-ı hazıra-i asgariyesiyle maksad-ı azamisine vasıl olmak için istimal edilecek vesait bervech-i âtidir:

Parlamento hayatına mahsus faaliyet, irşadat, (propagande) sanayi ve ziraat erbabı arasında cemiyetler (syndicat) teşkil tâdil-i işgâl (iş tatili) ve amele meyanında imalât ve istihlâkât için teâvün cemiyetleri (cooperatif) tesis ve ahalinin terakkiyat-ı fikriye ve temeddüniyesine hadim müessesat ihdas,velhasıl beynelmilel sosyal demokrat mücahedesine hadim addolunan bilcümle vesait.

Beşinci Kısım

Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti millet-i meşruta-i Osmaniyeye karşı vücud-ı devletten ayrılmak temâülâtını (seperatisme) bütün kuvvetiyle reddeder.

Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti'nin işbu nizamname-i esasîsi (programme) ahkâmını tasvib ve kabul eden ve hüsn-i ahlak sahibi bulunan ve yirmi yaşını ikmal eden her ferd-i millet mezheb ve cins tefrik edilmeksizin cemiyete dahil olabilir.

Memâlik-i Osmaniye'de akvam arasında lisan ve irfan cihetiyle pek mühim farklar mevcut olup bunların tesirinden kurtulmak mümkün olamayacağına nazaran Memâlik-i Osmaniyede Sosyal Demokrat teşkilatınca efkâr-ı iştirakiyun (socialiste ve meslek-i iştiraka ait neşriyatın tamimine en müsait tarik cümlesi cemiyete mensub olunmak şartıyla her ırk için hususi teşkilat vücuda getirmektir.

Meslek-i iştirak (socialisme) nokta-i nazarından Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti her kavminde sosyal demokrat şubeler vücuda getirmeye sa'y edecektir ki, bunların heyet-i umumiyesi de beynelmilel sosyal demokrat teşkilat-ı umumiyesinin bir şubesi olacaktır.

5. BÖLÜM

ALBÜM

Paramazlar kitabının Ermenice orijinal kapağı.

Aram Açıkbaşyan

Արամ Աչըգպաշեան

Armenak Hampartsumyan

Արմենակ Համբարձումեան

Bedros Torosyan
(Doktor Benne)

Պետրոս Թորոսեան
(Տոքթոր Պեննէ)

Boğos Boğosyan

Պողոս Պողոսեան

Hovhannes Der-ğazaryan
Hovhannes Yeriğazaryan

Յովհաննէս Տէր-Ղազարեան
(Յովհաննէս Եղիազարեան)

Hrant Yegavyan

Հրանտ Եկաւեան

Minas Keşişyan

Մինաս Քեշիշեան

Karekin Boğosyan

Գարեգին Պողոսեան

Karnig Boyacıyan

Գառնիկ Պոյաճեան

Keğan Vanikyan

Գեղամ Վանիկեան
(Վանիկ)

Murad Zakaryan
(Hagop Ğazaryan)

Մուրատ Զաքարեան
(Յակոբ Ղազարեան)

Abraham Muradyan

Աբրահամ Մուրադեան

Madteos Sarkisyan
(Paramaz)

Մատթէոս Սարգիսեան
(Փարամազ)

Sımbat Kılıçyan
(Angudi-Parasız Bedros)

Սմբատ Գլըճեան
(Անկուտի Պետրոս)

Tovmas Tovmasyan

Թովմաս Թովմասեան

Ermeni sosyalist liderlerinden Paramaz'la 19 arkadaşının idam sürecine ve sonrasına tanıklık eden bu kitap, Türkiye'de sosyalist kültürün ve sol hareketin tarihinin gerçek kökleriyle anlaşılması için önemli bir olanak sunmaktadır.

İstanbul'daki bir halk kütüphanesinde tesadüfen bulunan kitap, Ermenice aslından Aris Nalcı tarafından Türkçeye kazandırıldı.

Tanıkların ve idam edilenlerin günyüzüne çıkan yazılarıyla birlikte, "Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Nizamnamesi" de kitabın en dikkate değer bölümlerinden biridir. Bu çalışma, yalnızca tarihi değişik boyutlarıyla incelemenin ve tartışmanın önemini göstermekle kalmıyor, aynı zamanda bugünü anlamak için de değerli ipuçları sunuyor.

EVRENSEL BASIM YAYIN

ISBN 978-605-331-368-7